

Gammeltestamentlige læsninger og kirkeår i Danmark på reformationstiden

Af Holger Villadsen

Indledning

Emnet for efterfølgende artikel er forandringerne i brugen af gammeltestamentlige læsninger i danske perikopesystemer på reformationstiden.

I den første officielle danske alterbog efter reformationen, Peder Palladius' alterbog fra 1556, er der kun gammeltestamentlige læsninger på fem helligdage, nemlig hellig tre kongers dag (6. jan., Es. 60,1-6), kyndelmisse (2. februar, Mal. 3,1-4), Mariæ bebudelses dag (25. marts, Es. 7,10-15), sankt Hans dag (24. juni, Es. 49,1-6) og Mariæ besøgelses dag (2. juli, Es. 11,1-10).

Ved en umiddelbar betragtning af et perikopesystem med så få gammeltestamentlige læsninger kunne man måske formode, at der til grund for systemet lå et princip om, at den første af de to læsninger i højmesen skal være en nytestamentlig epistel, og at der kun undtagelsesvist var valgt en gammeltestamentlig lektie. Dette kan kombineres med en hypotese om, at udgangspunktet for perikopesystemet i den vestlige kirke var en oldkirkelig ordning i Rom med tre læsninger: lektie fra Det Gamle Testamente, epistel fra Det Nye Testamente og evangelium.¹

1. Se f. eks. Gerhard Kunze: *Die gottesdienstliche Schrifilesung*, Teil I, Göttingen 1947, s. 141-142, hvor det forudsættes, at der i romersk rite oprindeligt må have været tre læsninger, hvoraf den første var en gammeltestamentlig læsning, selv om det ikke er bevidnet af bevarede kilder. Jf. endvidere den klassiske fremstilling af den romerske messe hos Josef Andreas Jungmann: *Missarum Sollemnia*, 5. Aufl., Freiburg 1962, bd. 1, s. 507: »Die römische Liturgie ist denselben Entwicklungsweg wenigstens eine Strecke weit gegangen. Auch ihre Messe muß einmahl regelmässig drei Lesungen aufgewiesen haben ...« Jungmann forudsætter, at den indledende gammeltestamentlige læsning senere er forsvundet fra dens faste plads i højmesen.

Hvis man er tilhænger af denne almindeligt udbredte hypotese, vil forklaringen på det lille antal gammeltestamentlige læsninger i den danske reformatoriske alterbog ofte være den, at de gammeltestamentlige læsninger faldt bort allerede i oldkirken.²

En nærmere analyse af perikopesystemet i et senmiddelalderligt katolsk missale viser imidlertid, at der er mange dage i kirkeåret med en eller flere indledende gammeltestamentlige læsninger efterfulgt af dagens evangelium. Systemet ser ud til at gå ud på, at der normalt kun skal være to læsninger. Heraf er den sidste altid et evangelium, mens den første kan være en nytestamentlig epistel eller en gammeltestamentlig perikope. Søndagene (med en enkelt undtagelse) har nytestamentlige epistler, mens gammeltestamentlige læsninger kun anvendes på hverdage.³

Under reformationen blev kirkeåret reduceret til hovedsageligt kun at omfatte søndage. Og da man samtidigt overtog de eksisterende perikoper med kun få justeringer, blev resultatet, at den første af de to læsninger i de fleste tilfælde blev en nytestamentlig epistel og kun undtagelsesvist en gammeltestamentlig læsning. Men perikopevalget og perikopestrukturen i reformationens danske alterbog er ikke udtryk for et princip om, at den første læsning skal være en nytestamentlig epistel. Efter min vurdering er fraværet af gammeltestamentlige læsninger kun et tilfældigt udslag af, at kirkeåret blev kraftigt reduceret, og at denne reduktion eliminerede de fleste gammeltestamentlige læsninger, som havde været i brug i middelalderen.⁴ Denne tolkning forekommer mig at være et mere nærliggende bud på en forklaring end den almindeligt

-
2. Et eksempel på en forklaring af denne type findes i *De bibelske læsninger i gudstjenesten*, Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission (Betænkning nr. 750), Kbh. 1975, s. 203, hvor det bemærkes, at det klassiske læsnings-system, som vi præsenteres for i det romerske missale, i det fleste tilfælde havde skåret læsningernes antal ned til to, epistel og evangelium. »De gammeltestamentlige læsninger var sjældne«.
 3. Et tilsvarende princip for brug af gammeltestamentlige læsninger kan findes allerede i den ældste kilde til epistellæsningerne i romersk liturgi, Würzburger Comes, der afspejler forholdene i Rom i første halvdel af 600-tallet. Jf. Holger Villadsen: *Würzburger Comes, en brik til historien om første tekstrække*, (Patristik 10), netpublikation 2009: www.patristik.dk/Patristik10.pdf.
 4. I sin bog *Det danske Kirkeaar og dets Pericoper, en Haandbog for Prædikanter og Kirkegjængere*, 4. Udg., Kbh. 1878, antager Wilh. Rothe, at det er udtryk for et bevidst princip, at man ved reformationen afskaffede gammeltestamentlige læsninger og nøjedes med nytestamentlige læsninger (s. 38). Efter min vurdering er det en forkert beskrivelse af forløbet fra katolsk missale til reformatorisk alterbog.

udbredte hypotese om, at gammeltestamentlige læsninger allerede faldt bort i oldkirken ved overgang fra et treleddet perikopesystem til et toleddet perikopesystem. Og det er denne tolkning, som jeg vil forsøge at underbygge i efterfølgende artikel.

Emnet for undersøgelsen er altså primært de principper eller det system, der ligger til grund for de vigtigste danske perikopeordninger på reformationstiden. Principperne er ikke formuleret eksplicit, så jeg forsøger at analysere mig frem til dem gennem en nærmere undersøgelse af den struktur, der kommer til udtryk i det konkrete perikopevalg.

Som kilde til perikopesystemet i Danmark før den reformatoriske vending anvendes *Missale Lundense* fra 1514.⁵ Missalet repræsenterer et forsøg på at lave en velordnet og homogen liturgisk brugsbog til det danske ærkestift med udnyttelse af det moderne bogtryk. Jeg anvender *Missale Lundense* blandt andet af praktiske grunde, idet den findes i en moderne faksimileudgave fra 1946.⁶ Men primært anvendes den naturligvis, fordi den kronologisk og geografisk er et relevant valg. Den hører hjemme i tiden umiddelbart forud for reformationen og er beregnet til brug i et dansk stift.⁷ Der findes andre tekster, der kunne være anvendt som kilde, f. eks. *Missale Slesvicense* fra 1486 eller *Missale Hafniense* fra 1510.⁸ Jeg har foretaget stikprøveundersøgelser i de to missaler, og de tyder ikke på, at det vil gøre nogen forskel i forhold til emnet for denne undersøgelse.⁹

-
5. For nærmere bibliografiske oplysninger henvises til Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1550*, Kbh. 1919, nr. 181. (Herefter forkortet: LN). *Missale Lundense* er i folioformat med en kolumne på ca. 25 x 17 cm og 276 blade.
 6. *Missale Lundense av år 1514*, faksimiledition med efterskrift och register av Bengt Strömberg, Malmø 1946.
 7. I litteraturen er der flere eksempler på uheldige valg af kilder til at repræsentere den danske missaletradition. Det mest markante eksempel på et fejlvalg findes i bogen af C. T. Engelstoft: *Liturgiæns eller Alterbogen og Kirkeritualets Historie i Danmark*, Kbh. 1840. Som repræsentant for missaletraditionen bruger han et missale, der er trykt efter ændringerne og uniformeringen på Tridentiner-konciliet (s. 139). Det betyder, at han ikke giver et retvisende billede af den danske alterbogs forhold til missaletraditionen.
 8. Jf. LN nr. 185 og nr. 179.
 9. *Missale Slesvicense* er grundigt beskrevet og sammenlignet med andre danske og tyske missaler i afhandlingen af Mark John Christensen: *A study of the Mass in the Diocese of Slesvig in the late medieval period*, University of Notre Dame 1993. Førstelæsningsen undersøges i kap. 5: Lessons (s. 184-230). Han sammenligner *Missale Slesvicense* med de danske trykte missaler Viborgense 1500, Hafniense 1510 og Lundense 1514; fra Tyskland sammenlignes med håndskriftet *Missale Bre-*

Som hovedkilde til forholdene efter den reformatoriske vending i Danmark anvendes Peder Palladius' alterbog fra 1556.¹⁰ Palladius' alterbog er et naturligt valg som hovedkilde, da den fik næsten officiel status og blev mønster for de efterfølgende alterbøger i Danmark.

Som supplerende kilde anvendes Hans Tausens postil fra 1539, der også er en slags alterbog, idet den indeholder en dansk oversættelse af alle kirkeårets perikoper.¹¹ Det var formentlig Hans Tausens perikopeoversættelser, der mest blev brugt til gudstjenestebrug i perioden fra 1539 og frem til Palladius' alterbog i 1556. Kirkeårets omfang og det konkrete perikopevalg hos Hans Tausen er næsten identisk med det i alterbogen fra 1556. Den forholdsvis store overensstemmelse mellem Hans Tausens postil fra 1539 og Peder Palladius' alterbog fra 1556 er et vidnesbyrd om, at kirkeårets omfang, perikopestruktur og perikopevalg i alt væsentligt ser ud til at have ligget fast på et meget tidligt tidspunkt i den danske reformation.

Hvis emnet for nærværende undersøgelse var spørgsmålet om det konkrete historiske forlæg for kirkeår og perikopesystem i Danmark efter reformationen, burde undersøgelsen omfatte flere kilder. Det kunne f. eks. tænkes, at det faktiske forlæg for kirkeår og perikopeordning i den danske reformation skulle søges i Wittenberg, hos Martin Luther eller Johannes Bugenhagen. En anden mulighed for kilder eller mellemstadier kunne være reformkatolske tiltag i Danmark, f. eks. Christiørn Pedersens postil fra 1515, der også indeholder en dansk oversættelse af

mense fra 15. årh. og de trykte missaler Lubicense 1486, Magdeburgense 1497 og Hamburgense 1509. Konklusionen på undersøgelsen er, at der er stor overensstemmelse mellem de danske missaler, hvad angår førstelæsningerne: »The evidence of a very strong relationship between the lesson series of Miss. Slesv. and the Danish missals is overwhelming. There are more than forty days on which the Miss. Slesv. supports a peculiar Danish lesson and only two on which it uses an exclusive German lesson« (s. 226).

10. Petrus Palladius: *Søndagers Oc hellige dagers Episteler oc Euangelia met Collecter oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse*, Weydeborgk 1556. Jf. den bibliografiske beskrivelse hos LN, nr. 1248. Jeg har brugt en moderne udgave: *Peder Palladius, Den ældste danske Alterbog, 1556*, udgivet efter Originalen af Lis Jakobsen, Kbh. 1918.
11. Postillen udkom i to bind. Hans Tausen: *Winterdelen aff Postillen og Sommerdelen aff Postillen*, Magdeborch 1539. Desuden udkom et særskilt bind beregnet til brug i »dimmelugen« op til påskedag. Jeg har benyttet en moderne udgave: *Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs Udgave af Hans Tausens Postil*, med Indledning og Noter af Bjørn Kornerup, bd. I-II, Kbh. 1934.

epistler og evangelier til kirkeårets søndage og enkelte store helligdage. Og som den formentlig tidligste repræsentant for en reformatorsk peri-kopeordning kunne anvendes Christiørn Pedersens danske oversættelse fra 1529 af Det Nye Testamente.¹² Men da emnet primært er forandringerne i principperne for brugen af gammeltestamentlige læsninger i Danmark på reformationstiden, vil jeg mene, at de udvalgte tre hovedkilder er tilstrækkeligt repræsentative til formålet.

Der findes i litteraturen sammenlignende oversigter over kirkeår og perikopevalg, som inddrager andre kilder. Men de vil være uanvendelige i denne sammenhæng, da de begrænser sammenligningen til de dage, som er repræsenteret i det senere danske efterreformatorske kirkeår og desuden ofte bruger misvisende repræsentanter for en dansk missaletradition. Det betyder, at oversigterne giver et forkert og anakronistisk helhedsbillede af de ældre perikopeordninger. Helt konkret vil de fleste dage med gammeltestamentlige læsninger være udeladt, sådan at man fejlagtigt vil få det indtryk, at der ikke blev brugt gammeltestamentlige læsninger i det senmiddelalderlige perikopesystem. Dette gælder f. eks. oversigterne hos Wilh. Rothe i hans bog om *Det danske Kirkeaar* eller oversigten af Finn Fosdal i hans undersøgelse af kilderne til Hans Tausens postil.¹³ Derfor har jeg valgt i artiklen at bringe oversigter

12. Faksimileudgave: *Det Ny Testamente, oversat af Christiørn Pedersen, Antwerpen 1529*, ved Bertil Molde og Volmer Rosenkilde, Kbh. 1950. Markant i denne sammenhæng er, at den indeholder en tavle over epistler og evangelier til alle søndage og søgnedage samt en tavle med supplerende helligdage. Kirkeåret er meget mere omfattende end i de senere reformatorske ordninger. Der er f. eks. tekster til onsdage og fredage. Sådan kunne et reformatorsk kirkeår måske også være kommet til at se ud. På de dage, hvor der i missaletraditionen var gammeltestamentlige læsninger, anføres ingen epistel, kun en evangelietekst. Det skyldes formentlig blot, at tavlerne var register til den efterfølgende oversættelse af Det Nye Testamente, og at det var årsagen til, at de sædvanlige gammeltestamentlige læsninger ikke omtales. Derfor har jeg ikke ment, at det var relevant at inddrage tavlerne i denne sammenhæng. Men det kan ikke helt udelukkes, at der lå en bevidst intention bag de manglende gammeltestamentlige læsninger.

13. To oversigtstavler er indsat mellem s. 312 og 313 hos Rothe 1878. I oversigten er der fem spalter: »Hieronymi Comes«, »Gregor d. St. Homilier«, »Alcuins Homilari-um« »Det romerske Missale« og »Vor Alterbog«. Men i de fire første spalter medtages kun de kirkeårsdage, der findes i »Vor Alterbog«. Finn Fosdal bringer i sin i artikel »Luthers kirkepostil og Hans Tausens postil«, i *Tro og tale, Studier over Hans Tausens Postil*, red. Knud Eyvin Bugge, Kbh. 1963, s. 15-126, også en oversigt i fem spalter over perikoperne fra 1. advent til Palmesøndag / Mariæ bebudelses dag (s. 31-33). Som kilde til det romerske missale bruger han »Comes a Pamelio

over kirkeårets »ikke-evangeliske« perikoper fra henholdsvis Missale Lundense 1514, Hans Tausens postil 1539 og Peder Palladius' alterbog 1556.

Min tese er, at man ved en umiddelbar analyse af perikopevalget i Palladius' alterbog 1556 vil tage fejl af principperne for brugen af gammeltestamentlige læsninger. En sammenligning med den forudgående perikopeordning i Danmark repræsenteret af Missale Lundense 1514 vil give et andet perspektiv på perikopevalg og perikopestruktur. Det lille antal gammeltestamentlige læsninger skal ikke opfattes som et principielt fravalg, men snarere som en utilsigtet konsekvens af en reduktion af kirkeåret.

Missale Lundense 1514

Dette bogtrykte missale er trykt i Paris 1514. Ærkebiskoppen i Lund havde givet Christiørn Pedersen, der var kannik i Lund, men opholdt sig i Paris, til opgave at få trykt et missale til brug i stiftet. Som trykkegrundlag anvendtes et rettet og korrigeret missale fra domkirken i Lund. Formålet med trykningen var blandt andet at sikre fælles liturgisk praksis i stiftet, og det forudsattes, at landsbykirkerne rettede ind efter domkirkens liturgiske praksis.

Efter forskelligt indledende stof, herunder en kalender, kommer missalets første hoveddel med teksterne til det bevægelige kirkeår, *proprium de tempore*, der indeholder tekster til kirkeårets søndage, til hverdage i den følgende uge og til julens helligdage. Der indledes med teksterne til første søndag i advent, og der slutes med sidste søndag efter trinitatis. I alt er der tekster til 208 dage i det bevægelige kirkeår. Teksterne til den enkelte søndag omfatter introitus, kollekt, epistel (*lectio*), graduale, halleluja, evangelium og de variable tekster til nadverliturgien og gudstjenestens afslutning.

Næste hoveddel i missalet er højmesseordningen med de faste tekster. Og sidste hoveddel er teksterne til det kalenderfaste kirkeår, *proprium de sanctis*, og forskellige andre specielle gudstjenester.¹⁴

ed.« (s. 30, note 39). Det er ikke en optimal kilde eller en optimal udgave, og desuden er oversigten beskåret for de kirkeårsdage, der ikke forekommer i Luthers kirkepostille, Tausens postil eller Alterbogen 1556. Det gør Fosdal dog selv opmærksom på (s. 34).

14. For nærmere beskrivelse af missalets indhold henvises til Bengt Strömbergs efterskrift s. 3-13 i faksimileudgaven fra 1946 af Missale Lundense.

Efterfølgende liste giver en oversigt over førstelæsningen (*lectio*) i missalets første hoveddel med det bevægelige kirkeår fra første søndag i advent til sidste søndag efter trinitatis. Dagens kirkeårsnavn gengives i let normaliseret form, og derefter angives omfanget af den eller de indledende læsninger. Den latinske bibeltekst er ikke gengivet, og evangelielæsningen er ikke medtaget i oversigten. Jeg har tilføjet en nummerring af dagene for i det følgende lettere at kunne henvise til dem med forkortelsen ML.

- 1 Dominica i aduentus: Rom. 13,11-14
- 2 Feria quarta: Jak. 5,7-10
- 3 Feria vi: Zach. 9,9-14
- 4 Dominica ii aduentus: Rom. 15,4-13
- 5 Feria iii: Mal. 3,1-5 + 4,1-6
- 6 Feria vi: Es. 28,16-22
- 7 Dominica iii aduentus: 1. Kor. 4,1-5
- 8 Feria quarta quattuor temporum: Es. 2,2-5 / Es. 7,10-15
- 9 Feria vi quattuor temporum: Es. 11,1-5
- 10 Sabbato iii temporum: Es. 19,20-22 / Es. 35,1-7 / Es. 40,9-11 / Es. 45,1-8 / Dan. 3,49-51 / 2. Thess. 2,1-8
- 11 Dominica iiii aduentus: Fil. 4,4-7
- 12 Feria quarta: Es. 30,18-23
- 13 Feria vi: Es. 30,27-30
- 14 In vigilia nativitatis domini: Es. 62,1-4 / Rom. 1,1-6
- 15 Missa in gallicantu: Es. 9,2.6-7 / Tit. 2,11-15
- 16 Missa in aurora: Es. 61,1-3 + 62,11-12 / Tit. 3,4-7
- 17 Ad summam missam (In die nativitatis domini): Es. 52,6-10 / Hebr. 1,1-12
- 18 In die sancti stephani: Ap.G. 6,8-10 + 7,54-60
- 19 In die sancti iohannis: Sir. 15,1-6
- 20 In festo innocentum: Åb. 14,1-5
- 21 In festo sancti thome: Hebr. 5,1-6
- 22 Infra octauam nativitatis: Gal. 4,1-7
- 23 In festo circumcisionis: Gal. 3,23-4,2
- 24 In vigilia epyphanie: Rom. 3,19-26
- 25 In die epyphanie: Es. 60,1-6
- 26 Dominica infra octauam epyphanie: Rom. 12,1-5
- 27 Feria iii: Rom. 1,7-12
- 28 Feria vi: Ef. 1,13-18
- 29 In octaua epyphanie: Es. 25 + 35 + 41

- 30 Dominica i post octauam epyphanie: Rom. 12,6-16
- 31 Feria quarta: Kol. 1,23-28
- 32 Feria sexta: Ef. 2,1-6
- 33 Dominica ii post octauam epyphanie: Rom. 12,16-21
- 34 Feria quarta: 1. Tim. 1,15-17
- 35 Feria sexta: Kol. 1,3-9
- 36 Dominica iii post octauam epyphanie: Rom. 13,8-10
- 37 Feria iiiii: Rom. 5,18-21
- 38 Feria vi: 1. Thess. 1,2-10
- 39 Dominica iiiii post octauam epyphanie: Kol. 3,12-17
- 40 Feria iiiii: 1. Kor. 1,26-31
- 41 Feria vi: ut supra [1. Kor. 1,26-31]
- 42 Dominica v post octauam epyphanie:[som 39, Kol. 3,12-17]
- 43 Feria quarta: ingen
- 44 Feria vi: ingen
- 45 Dominica in septuagesima: 1. Kor. 9,24-10,4
- 46 Feria quarta: Hebr. 4,11-16
- 47 Feria vi: Jer. 3,11-14
- 48 Dominica [sexagesime]: 2. Kor. 11,19-12,9
- 49 Feria iiiii: Hebr. 12,3-9
- 50 Feria sexta: Ez. 18,30-32
- 51 Dominica quinquagesime: 1. Kor. 13,1-13
- 52 Feria iiiii cinerum: Joel 2,12-19
- 53 Feria v post cinerum: Es. 38,1-6
- 54 Feria vi post cinerum: Es. 58,1-9
- 55 Sabbato post cineres: Es. 58,9-14
- 56 Dominica in quadragesime: 2. Kor. 6,1-10
- 57 Feria ii post dominicam i xl.: Ez. 34,11-16
- 58 Feria iii post dominicam i xl.: Es. 55,6-11
- 59 Feria iiiii post dominicam i xl.: 2. Mos. 24,12-18 / 1. Kong. 19,3-8
- 60 Feria v post dominicam i xl.: Ez. 18,1-9
- 61 Feria vi post dominicam i xl.: Ez. 18,20-28
- 62 Sabbato post dominicam i xl.: 5. Mos. 26,15-19 / 5. Mos. 11,22-25 /
2. Makk. 1,23 + 1,2-5 / Sir. 36,1-10 / Dan. 3,49-51 / 1.
Thess.5,14-23
- 63 Dominica ii quadragesime: 1. Thess. 4,1-7
- 64 Feria ii ebdo. ii xl.: Dan. 9,15-19
- 65 Feria iii post dominicam ii xl.: 1. Kong. 17,8-16
- 66 Feria iiiii post dominicam ii xl.: Est. 13,9-11.15-17
- 67 Feria v post dominicam ii xl.: Jer. 17,5-10

- 68 Feria sexta post dominicam ii xl.: 1. Mos. 37,6-22
- 69 Sabbato post dominicam ii xl.: 1. Mos. 27,6-40
- 70 Dominica tertia xl.: Ef. 5,1-9
- 71 Feria ii: 2. Kong. 5,1-15
- 72 Feria iii: 2. Kong. 4,1-7
- 73 Feria iiiii, ebdo. iii xl.: 2. Mos. 20,12-24
- 74 Feria v post dominicam iii xl.: Jer. 7,1-7
- 75 Feria vi post dominicam iii xl.: 4. Mos. 20,6-13
- 76 Sabbato post dominicam iii xl.: Dan. 13,1-9.15-17.19-30.33-62
- 77 Dominica in media xl.: Gal. 4,22-31
- 78 Feria ii post dominicam iiiii xl.: 1. Kong. 3,16-28
- 79 Feria iii, ebdo. iiiii xl.: 2. Mos. 32,7-14
- 80 Feria iiiii, ebdo. iiiii xl.: Ez. 36,23-28 / Es. 1,16-19
- 81 Feria v, ebdo. iiiii xl.: 2. Kong. 4,25-38
- 82 Feria vi post dominicam iiiii xl.: 1. Kong. 17,17-24
- 83 Sabbato post dominicam iiiii xl.: Es. 49,8-15 / Es. 55,1-11
- 84 Dominica in passione: Hebr. 9,11-15
- 85 Feria ii, ebdo. passionis: Jonas 3,1-10
- 86 Feria iii post dominicam in passione: Dan. 14,27-42
- 87 Feria iiiii post dominicam in passione: 3. Mos. 19,11-19
- 88 Feria v post dominicam in passione: Dan. 3,35-45
- 89 Feria vi post dominicam in passione: Jer. 17,13-18
- 90 Sabbato ante palmarum: Jer. 18,18-23
- 91 Dominica palmarum: 2. Mos. 15,27-16,10
- 92 Dominica palmarum, officium misse: Fil. 2,5-11
- 93 Feria ii, ebdo. palmarum: Zak. 11,12-13,9 / Es. 50,5-10
- 94 Feria iii, ebdo. palmarum: Jer. 11,18-20 / Visd. 2,12-22
- 95 Feria iiiii, ebdo. palmarum: Es. 62,11-63,7 / Es. 53,1-12
- 96 Feria quinta in cena domini: 1. Kor. 11,20-32
- 97 In die parasceue: Hos. 6,1-6 / 2. Mos. 12,1-11
- 98 In vigilia pasce: 1. Mos. 1,1-2,2 / 2. Mos. 14,24-15,1 / Es. 4,1-6 /
Es. 54,17-55,11 / [Benedictio fontis] / Kol. 3,1-4
- 99 In die sancto pasche, ad missam: 1. Kor. 5,7-8
- 100 Feria ii post pasche: Ap.G. 10,37-43
- 101 Feria iii post pasche: Ap.G. 13,26-33
- 102 Feria iiiii post pasche: Ap.G. 3,13-15 +17-19
- 103 Feria v post pasche: Ap.G. 8,26-40
- 104 Feria vi post pasche: 1. Pet. 3,18-22
- 105 Sabbato post pasche: 1. Pet. 2,1-10
- 106 In octava pasche: 1. Joh. 5,4-10

- 107 Feria iii: Hebr. 13,17-21
- 108 Feria vi : Ap.G. 5,34-41
- 109 Dominica ii post pasche: 1. Pet. 2,21-25
- 110 Feria iii, ebdo. ii pasche: 1. Pet. 1,18-25
- 111 Feria vi, ebdo. ii pasche: Ap.G. 15,7-12
- 112 Dominica iii post pasche: 1. Pet. 2,11-19
- 113 Feria iii, ebdo. iii post pasche: 1. Joh. 2,1-8
- 114 Feria vi, ebdo. iii post pasche: Ap.G. 3,20-26
- 115 Dominica iii post pasche: Jak. 1,17-21
- 116 Feria iii: 1. Thess. 5,5-11
- 117 Feria vi, ebdo. iii pasche: Ap.G. 15,23-29
- 118 Dominica v post pasche: Jak. 1,22-27
- 119 In diebus rogationum: Jak. 5,16-20
- 120 In vigilia ascensionis: Ap.G. 4,32-35
- 121 In die ascensionis: Ap.G. 1,1-11
- 122 Feria vi post octauam ascensionis domini: 1. Pet. 4,7-11
- 123 In vigilia penthecostes: 1. Mos. 22,1-19 / 5. Mos. 31,22-30 / Es. 4,1-6 / Bar. 3,9-38 / [dâb] / Ap.G. 19,1-8
- 124 In festo penthe: Ap.G. 2,1-11
- 125 Feria ii post penthe.: Ap.G. 10,42-48
- 126 Feria iii post penthe.: Ap.G. 8,14-17
- 127 Feria iii post penthe.: Ap.G. 2,14-21 / Ap.G. 5,12-16
- 128 Feria v post penthe.: Ap.G. 8,5-8
- 129 Feria vi post penthe.: Ap.G. 2,22-28
- 130 Sabbato post penthe.: Joel 2,28-32 / 3. Mos. 23,9-11 +15-17 +21 / 5. Mos. 26,1-11 / 3. Mos. 26,3-12 / Dan. 3,49-51 / Ap.G. 13,44-52
- 131 Dominica sancte trinitatis: Rom. 11,33-36
- 132 In die corporis christi: 1. Kor. 11,23-29
- 133 Dominica i post trinitatem: 1. Joh. 4,8-21
- 134 Feria quarta, ebdo. i post trinitatem: Kol. 3,5-11
- 135 Feria sexta, ebdo. i post trinitatem: Rom. 5,6-11
- 136 Dominica ii post trinitatem: 1. Joh. 3,13-18
- 137 Feria iii, ebdo. ii post ebdo.: 1. Kor. 15,12-22
- 138 Feria vi, ebdo. ii post ebdo.: 1. Pet. 4,3-6
- 139 Dominica iii post trinitatem: 1. Pet. 5,6-11
- 140 Feria iii, ebdo. iii post trinitatem: Kol. 3,17-24
- 141 Feria vi, ebdo. iii post trinitatem: 2. Pet. 1,10-17
- 142 Dominica iii post trinitatem: Rom. 8,18-23
- 143 Feria quarta, ebdo. iii post trinitatem: Ef. 1,16-21
- 144 Feria vi, ebdo. iii post trinitatem: 1. Joh. 2,24-3,3

- 145 Dominica v post trinitatem: 1. Pet. 3,8-15
- 146 Feria iii, ebdo. v post trinitatem: 1. Tim. 2,1-7
- 147 Feria vi, ebdo. v post trinitatem: 1. Joh. 5,1-5
- 148 Dominica vi post trinitatem: Rom. 6,3-11
- 149 Feria iii, ebdo. vi post trinitatem: Hebr. 12,28-13,8
- 150 Feria vi, ebdo. vi post trinitatem: 1. Joh. 5,13-20
- 151 Dominica vii post trinitatem: Rom. 6,19-23
- 152 Feria iii, ebdo. vii post trinitatem: Rom. 8,1-6
- 153 Feria vi, ebdo. vii post trinitatem: Rom. 15,30-33
- 154 Dominica viii post trinitatem: Rom. 8,12-17
- 155 Feria iii, ebdo. viii post trinitatem: Rom. 5,8-11
- 156 Feria vi, ebdo. viii post trinitatem: 1. Sam. 12,20-24
- 157 Dominica ix post trinitatem: 1. Kor. 10,6-13
- 158 Feria iii, ebdo. ix post trinitatem: Rom. 6,16-18
- 159 Feria vi, ebdo. ix post trinitatem: Rom. 16,17-20
- 160 Dominica x post trinitatem: 1. Kor. 12,2-11
- 161 Feria iii, ebdo. x post trinitatem: 1. Kor. 15,39-46
- 162 Feria vi, ebdo. x post trinitatem: 1. Kor. 8,1-6
- 163 Dominica xi post trinitatem: 1. Kor. 15,1-10
- 164 Feria iii, ebdo. xi post trinitatem: 1. Kor. 6,15-20
- 165 Feria vi, ebdo. xi post trinitatem: Ordspr. 2,1-8
- 166 Dominica xii post trinitatem: 2. Kor. 3,4-9
- 167 Feria iii: 2. Kor. 4,5-10
- 168 Feria vi: Ordspr. 3,1-6
- 169 Dominica xiii post trinitatem: Gal. 3,16-22
- 170 Feria iii, ebdo. xiii post trinitatem: 2. Kor. 5,1-11
- 171 Feria vi, ebdo. xiii post trinitatem: 1. Thess. 2,2-8
- 172 Dominica xiiii post trinitatem: Gal. 5,16-24
- 173 Feria iii, ebdo. xiiii post trinitatem: 2. Kor. 6,14-7,1
- 174 Feria vi, eddo. xiiii post trinitatem: 1. Pet. 4,17-5,4
- 175 Dominica xv post trinitatem: Gal. 5,25-6,10
- 176 Feria iii, ebdo. xv post trinitatem: Kol. 1,12-18
- 177 Feria vi, ebdo. xv post trinitatem: Tob. 13,1-9
- 178 Dominica xvi post trinitatem: Ef. 3,13-21
- 179 Feria iii: Kol. 2,8-13
- 180 Feria vi: Tob. 13,19-23
- 181 Dominica xvii: Ef. 4,1-6
- 182 Feria iii quattuor temporum ieiunii mensis septimi: Amos
9,13-15 / Neh. 8,1-10
- 183 Feria vi, quattuor temporum: Hos. 14,2-10

- 184 Sabbato quattuor temporum: 3. Mos. 23,26-32 / 3. Mos. 23,39-43 / Mika 7,14.16.18-20 / Zak. 8,14-19 / Dan. 3,49-51 / Hebr. 9,2-12
- 185 Dominica xviii post trinitatem: 1. Kor. 1,4-8
- 186 Feria quarta, ebdo. xviii post trinitatem: Kol. 3,5(-11)
- 187 Feria vi, ebdo. xviii post trinitatem: Judit
- 188 Dominica xix post trinitatem: Ef. 4,23-28
- 189 Feria iii: 2. Thess. 2,15-3,5
- 190 Feria sexta: 1. Kor. 16,1-6
- 191 Dominica xx post trinitatem: Ef. 5,15-21
- 192 Feria quarta: 2. Thess. 3,6-13
- 193 Feria sexta: 2. Kor. 7,1-4
- 194 Dominica xxi post trinitatem: Ef. 6,10-17
- 195 Feria iii: 1. Tim. 6,7-14
- 196 Feria sexta: Gal. 5,10-16
- 197 Dominica xxii post trinitatem: Fil. 1,6-11
- 198 Feria iii: 1. Tim. 1,5-12
- 199 Feria vi: Dan. 7,13-14
- 200 Dominica xxiii post trinitatem: Fil. 3,17-21
- 201 Feria iii: 2. Tim. 1,8-13
- 202 Feria vi: Kol. 3,12-17
- 203 Dominica xxiiii post trinitatem: Kol. 1,9-11
- 204 Feria iii: Rom. 11,25-36
- 205 Feria vi: Ez. 20,42-44
- 206 Dominica ultima post trinitatem: Jer. 23,5-8
- 207 Feria iii: 1. Thess. 1,2-6
- 208 Feria vi: Es. 10,22-27

Kirkeåret i Missale Lundense

Kirkeåret i Missale Lundense omfatter alle søndage (*dominica*).¹⁵ Den første gruppe af søndage er relateret til julen og omfatter fire advents-søndage før jul (ML 1, 4, 7 og 11), samt seks søndage efter epifani (ML 26, 30, 33, 36, 39 og 42). Tællepunktet for søndagene efter epifani er oktaven efter epifani (*octaua epyphanie*, 13. jan.). Den anden og største gruppe er relateret til påsken. Den indledes med septuagesima (ML 45) og slttes med sidste søndag efter trinitatis (ML 206).

15. 6. søndag efter påske mangler.

På alle søndage er der kun én indledende læsning, og den er (med to undtagelser) taget fra ét af de nytestamentlige breve. Det ligner et klart princip. Den ene undtagelse er pinsedag, hvor den indledende læsning er Ap.G. 2,1-11 (ML 124). Det er en nytestamentlig tekst, men den er taget fra Apostlenes Gerninger, hvad der er klare indholdsmæssige og traditionsmæssige grunde til. Den anden undtagelse er sidste søndag efter trinitatis, hvor første læsning er en gammeltestamentlig læsning, nemlig Jer. 23,5-8 (ML 206).¹⁶

Mens der altså ingen gammeltestamentlige læsninger er på søndage, forholder det sig helt anderledes med hverdagsgudstjenester i perioderne før og efter de tre store højtider: påske, pinse og jul.

Perioden op til påske begynder med askeonsdag (ML 52) og slutter med vigilien påskeaften (ML 98). Der er gudstjenester til alle hverdage i perioden, og der er normalt én gammeltestamentlig læsning og ingen nytestamentlig epistel. Se f. eks. den anden uge i fastetiden (*post dominicam ii xl.*, ML 64-69) og tredje uge (*ebdo. iii xl.*, ML 71-76). Enkelte særlige dage har to gammeltestamentlige læsninger. Det gælder tamperondag (ML 59), onsdag i fjerde uge (ML 80), lørdag i fjerde uge (ML 83) og fire af hverdagene i ugen efter palmesøndag (ML 93, 94, 95 og 97). To lørdage skiller sig ud med en særlig perikopestruktur; det drejer sig om tamperlørdag i første fasteuge (*sabbato quattuor temporum xl.*, ML 62) og vigilien om lørdagen før påskedag (*in vigilia pasce*, ML 98). Tamperlørdag har fem gammeltestamentlige læsninger og har desuden en nytestamentlig epistel. Samme mønster findes i de andre tre tamperlørdage (ML 10, 130 og 184). Påskevigilien har fire gammeltestamentlige læsninger samt en nytestamentlig epistel. Samme mønster findes i pinsevigilien (ML 123).

Det ligner et ganske klart princip for brug af gammeltestamentlige læsninger: at de bruges på hverdage i forberedelsesperioden forud for den gamle hovedfest, påsken. Det normale er kun én læsning, men på dage med en særlig profil kan der være flere gammeltestamentlige læsninger.

I ugen efter påske (*post pasche*, ML 100-105) er der også gudstjenester på alle hverdage, men her er princippet for perikopevalget et andet:

16. Det er en undtagelse, der rækker langt tilbage i tiden. Perikopen Jer. 23,5-8 findes også i Würzburger Comes, der afspejler forholdene i Rom i 600-tallet. Her står den som nr. 2 blandt 5 tekster til advent. Jf. Villadsen 2009, s. 12 og 33. De øvrige fire er de samme som epistlerne i Missale Lundense til de fire adventsøndage. Kirkeårsbetegnelsen i Missale Lundense, sidste søndag efter trinitatis, knytter også indrekte søndagen til adventstiden.

Der er ingen gammeltestamentlige læsninger, men kun én nytestamentlig læsning pr. dag. Markant på hverdage i hele perioden mellem påske og pinse er især brug af læsninger fra Apostlenes Gerninger.

De følgende uger mellem påske og pinse har normalt kun læsninger til onsdag og fredage, hvad der nok bedst opfattes som en del af den generelle serie af onsdage og fredage til hele året. Karakteristisk for perioden er dog læsninger fra Apostlenes Gerninger på fredage (ML 108, 111, 114, 117).

Pinsen har kun en enkelt dag, der klart har forberedende karakter, nemlig pinsevigilien (*vigilia penthecostes*, ML 123). Den har samme perikopestruktur som påskevigilien med fire gammeltestamentlige læsninger samt en nytestamentlig epistel.

Ugen efter pinse har læsninger til alle hverdage. Karakteristisk for de fem første dage er nytestamentlige læsninger fra Apostlenes Gerninger (ML 125-129). Onsdagen (ML 127) afviger fra det almindelige mønster ved at have to nytestamentlige læsninger fra Apostlenes Gerninger. Det skal dog ses i sammenhæng med, at det er en tamperonsdag, og at de tre andre tamperonsdage også har to læsninger (ML 8, 59 og 182). Det er også forklaringen på, at lørdagen (ML 130) har en særlig perikopestruktur med fem gammeltestamentlige læsninger og en nytestamentlig epistel. Det er nemlig en tamperlørdag, og den har samme perikopestruktur som de tre andre tamperlørdage.

Til julens gudstjenester hører tre gudstjenester juledag (25. dec., ML 15-17) samt gudstjenesterne på de følgende dage (26.-29. dec., ML 18-21). Endvidere omskærelsen (1. jan., ML 23), epifani (6. jan., ML 25) og oktaven efter epifani (13. jan., ML 29). Til gruppen skal også henføres de to vigilier forud for helligdagenene, julens vigil (24. dec., ML 14) og vigilien forud for epifani (5. jan., ML 24).

Der er ikke umiddelbart et enkelt og klart princip for perikopevalget, der her aftegner sig. De fleste dage har kun én indledende læsning ligesom søndagene, og der er flere dage, der har en indledende gammeltestamentlig læsning. Det drejer sig om evangelisten Johannes' dag (27. dec., ML 19), epifani (6. jan., ML 25) og oktaven efter epifani (13. jan., ML 29). Jeg opfatter det som et udslag af et princip, hvorefter gammeltestamentlige læsninger kan bruges på hverdage.

Vigilien den 24. dec. og de tre gudstjenester den 25. dec. skiller sig ud fra det generelle mønster med kun én indledende læsning, idet de har to indledende læsninger: den første fra Det Gamle Testamente og den anden fra Det Ny Testamente (ML 14-17). Det kan opfattes som en rest af et oldkirkelige perikopesystem i Rom med tre læsninger, hvoraf den

første er taget fra Det Gamle Testamente. Jeg vil ikke helt udelukke muligheden, selv om jeg er meget skeptisk.¹⁷

De fire uger forud for julen følger det almindelige mønster i Missale Lundense med læsninger til onsdage og fredage. Karakteristisk for perioden er dog, at den indledende læsning normalt er en gammeltestamentlig læsning (ML 3, 5, 6, 9, 12 og 13). I perioden er der desuden en tamperuge med dens særlige perikopestruktur. Tamperonsdag (ML 8) har to gammeltestamentlige læsninger, og tamperlørdag (ML 10) har fem gammeltestamentlige læsninger samt en nytestamentlig epistel.

Ugen efter jul tilhører ikke det bevægelige kirkeår, men det kalenderfaste kirkeår (ML 18, 19, 20 og 21). Dagene har deres egen karakter og skal næppe opfattes som egentlig opfølgning af julen. Opfølgende karakter har derimod julens oktav (1. jan., ML 23), epifani (6. jan., ML 25), den forudgående vigil (5. jan., ML 24) og den efterfølgende oktav (13. jan., ML 29). Alle disse dage har kun én læsning, som normalt en nytestamentlig læsning, men også kan være en gammeltestamentlig læsning.

Udover de tre store festperioder er der fire uger, som har en særlig karakter og en særlig perikopestruktur, nemlig de fire tamperuger, som til dels allerede er omtalt. Der er en vinteruge i adventstiden (efter 3. søndag i advent), en forårsuge i fastetiden (efter 1. søndag i fasten), en sommeruge efter pinse og en uge i efteråret (efter 17. søndag efter trinitatis). Mest markant er de fire lørdage (ML 10, 62, 130 og 184), som alle har fem gammeltestamentlige læsninger samt en afsluttende nytestamentlig epistel. Med til ugerne hører også fire onsdage (ML 8, 59, 127 og 182), som alle har to indledende læsninger. Det normale er, at det er to gammeltestamentlige læsninger, men tamperonsdag efter pinse (ML 127) har to læsninger fra Apostlenes Gerninger.

Det ser ud til at være et klart princip, som hænger sammen med tamperugernes karakter af fasteuger, at der (med en enkelt undtagelse) bruges gammeltestamentlige læsninger.

17. I min artikel om den ældste romerske epistelliste, Würzburger Comes, hvor man finder de samme perikoper til juledag, forsøger jeg at argumentere for, at de tekster oprindeligt var tænkt som alternative tekster, sådan at de nytestamentlige epistler var beregnet til anvendelse i de år, hvor juledag er en søndag, mens de gammeltestamentlige tekster var beregnet til de år, hvor juledag er en hverdag (Villadsen 2009, s. 21-22).

I Missale Lundense er der endelig perikoper til alle årets onsdage og fredage. I nogle uger er læsningerne bestemt af en særlig profil for pågældende uge, men hvis ikke særlige hensyn gør sig gældende, er der kun én indledende læsning, som enten er en nytestamentlig epistel eller en gammeltestamentlig læsning. I nogle perioder kan man se et princip, og i andre perioder er det svært at se noget mønster.

I adventstiden er der næsten udelukkende gammeltestamentlige læsninger. Det samme gælder ugerne efter septuagesima og sexagesima (ML 46, 47, 49 og 50). Det skal formentlig ses i sammenhæng med ugernes forberedende karakter forud for en stor højtid. I ugerne mellem påske og pinse er der kun nytestamentlige læsninger. Det skal formentlig ses i sammenhæng med periodens generelle festkarakter. I tiden efter trinitatis er der for det meste nytestamentlige epistler. Enkelte dage er der dog gammeltestamentlige læsninger. Det ligner antydningen af et mønster, at de gammeltestamentlige læsninger kun findes på fredage (ML 156, 165, 168, 177, 180, 187, 199, 205 og 208). Men det er ikke et konsekvent princip for fredage i trinitatistiden, for der er flere fredage med nytestamentlige epistler.

Ovenfor anførte beskrivelse af det første hovedafsnit med *proprium de tempore* omfatter langt fra hele kirkeåret i Missale Lundense, idet der også er et afsnit med helgendage og andre kalenderfaste dage. Det vil af praktiske og omfangsmæssige grunde ikke gennemgået her, selv om det betyder, at der ikke bliver givet et retvisende helhedsbillede af kirkeåret og brugen af gammeltestamentlige læsninger ifølge Missale Lundense. For sammenligningens skyld anføres dog de dage fra *proprium de sanctis*, som videreføres i den senere danske alterbog. Det er i denne sammenhæng især relevant, fordi en stor del af den senere alterbogs gammeltestamentlige læsninger stammer herfra. Det drejer sig om følgende dage:

(375a)¹⁸ In die purificationis sancte marie virgines: Mal. 3,1-4 (Kyndelmisse, 2. febr.)

(381b) In annunciatione beate marie: Es. 7,10-15 (Mariæ bebudelses dag, 25. marts)

18. Der er ikke trykte foliotal i dette afsnit af bogen, og derfor anvendes her den side-tælling, der er anvendt i indekset til faksimileudgaven af Missale Lundense.

(396b) In die sancti Johannes baptiste: Es. 49,1-3.5-7 (Sankt Hans dag, 24. juni)

(402a) Festum visitationis sancte marie virgines: Højs. 2,8-14 (Mariæ besøgelses dag, 2. juli)

(433a) Sancti Michaelis archangeli: Åb. 1,1-5 (S. Michels dag, 29. sept.)

(441a) Memoria de sanctorum: Åb. 7,2-12 (Alle Helgen, 1. nov.)

Gammeltestamentlige læsninger i Missale Lundense

Undervejs i gennemgangen af kirkeåret i Missale Lundenses afsnit med *proprium de tempore* har jeg forsøgt at finde principper for brug af gammeltestamentlige læsninger på grundlag af det foreliggende perikopevalg. Efterfølgende vil jeg forsøge at give et samlet overblik over brugen af gammeltestamentlige læsninger.

Det kan indledningsvis konstateres, at der er et stort antal gammeltestamentlige læsninger i Missale Lundense. Ud af i alt 248 ikke-evangeliske perikoper er 103 taget fra Det Gamle Testamente. Det er over 40% og nærmer sig halvdelen.

Den normale perikopestruktur i Missale Lundense er, at der er to læsninger, hvoraf den sidste altid er en evangelietekst. Den første kan være en gammeltestamentlig læsning, eller det kan være en nytestamentlig epistel.

Det ser ud til at være et klart princip, at gammeltestamentlige læsninger ikke bruges på søndage, men kun på hverdage i visse perioder af kirkeåret. Mest markant er brugen af gammeltestamentlige læsninger i fastetiden efter septuagesima, og helt intensivt i perioden efter askeonsdag. Men adventstiden forud for jul er også en periode med klar brug af gammeltestamentlige læsninger. Markant er endvidere brugen af gammeltestamentlige læsninger i de fire årlige tamperuger, herunder især lørdagene, samt i lørdagsvigilierne forud for påskedag og pinsedag. Til gruppen hører også nogle af helligdagene i juleperioden, som normalt ikke er søndage, f. eks. epifani og oktaven efter epifani.

Mens det ser ud til at være et princip (med kun få undtagelser), at der kun er én nytestamentlig epistel forud for evangelielæsningen, er der specielle dage, hvor der er flere gammeltestamentlige læsninger på samme dag. På nogle dage er der to gammeltestamentlige læsninger. Det drejer sig om fire hverdage i ugen mellem palmesøndag og påskedag, om tre onsdage i tamperugerne og om enkelte andre dage. Desuden er der nogle få dage med fire eller fem indledende gammeltestamentlige

læsninger. Det drejer sig om de to vigilier forud for påskedag og pinsedag, samt de fire tamperlørdage, som har en klar og selvstændig perikopestruktur.

Den normale perikopestruktur i Missale Lundense er toleddet, og den første læsning er enten en nytestamentlig epistel eller en gammeltestamentlig læsning. Men der er også enkelte dage, hvor der både er en eller flere indledende gammeltestamentlige læsninger samt en nytestamentlig epistel. Det gælder de fire tamperlørdage og de to vigilier forud for påskedag og pinsedag. Her indledes der med fire eller fem gammeltestamentlige læsninger, og inden evangelielæsningen kommer der en nytestamentlig epistel.

Endelig er der nogle få dage med en treleddet perikopestruktur: gammeltestamentlig læsning, nytestamentlig epistel samt det afsluttende evangelium. Hertil hører blandt andet vigilien forud for juledag (*vigilia nativitatis domini*, ML 14). Perikopestrukturen kan minde om vigilierne forud for påskedag og pinsedag, men her er der kun én gammeltestamentlig læsning. Samme struktur findes også i de tre messer på juledag (ML 15-17). Nogle er tilbøjelige til her at se et levn fra en oldkirkelig treleddet perikopestruktur, mens jeg mere er tilbøjelig til at se det som en undtagelse fra det almindelige mønster i Missale Lundense. Jeg opfatter altså perikopestrukturen på juledag som en afvigelse fra det almindelige mønster i Missale Lundense og ser afvigelsen i sammenhæng med, at juledag normalt er en hverdag. Et andet lignende eksempel på brug af gammeltestamentlige læsninger i forberedelsen forud for en stor helligdag er de to forberedende gudstjenester forud for palmesøndag (ML 90 og 91).

Hans Tausens postil 1539

Peder Palladius' alterbog fra 1556 kaldes ofte for »den ældste danske alterbog«; det er f. eks. den titel, som Lis Jacobsen anvendte, da hun i 1918 udgav alterbogen efter originalen. Det er da rigtigt i den forstand, at Palladius' håndbog blev den bog, der i detaljer bestemte disposition og indhold i de efterfølgende danske alterbøger – helt op til nyeste tid. Og det er også rigtigt i den forstand, at det var Palladius, der skabte ordet »alterbog«. Men den tidlige danske reformation før 1556 havde også brug for en bog med de bibelske læsninger i dansk oversættelse. Og at sådanne bøger fandtes fremgår af Palladius' forord til sin håndbog, hvor han omtaler, at sognepræster beklager sig over, at de ikke ret godt kunne oplæse »Collecterne Epistler oc Euangelia udaff de sma bøger som nu almindelige selgis for stilens skyld/ at den icke er stor nock for gam-

le mend«. ¹⁹ De omtalte små bøger er formentlig særudgaver af den danske oversættelse af kirkeårets epistler og evangelier, som man kan finde i Hans Tausens postil fra 1539. Så det er måske snarere Hans Tausens postil, eller de dermed sammenhængende særtryk af kirkeårets epistler og evangelier, der fortjener navn af at være den ældste danske alterbog, hvis man derved forstår en bog, der indeholder en dansk oversættelse af kirkeårets epistler og evangelier.

Hans Tausens postil er trykt 1539 i Magdeburg og består af tre dele, »Winterdelen aff Postillen«, »Sommerdelen aff Postillen« og »Wor Herres Jesu Christi Hellige Passies oc pinsels hystori«. ²⁰ Til hver dag i kirkeåret er der en dansk oversættelse af epistelteksten og en kort forklaring til epistlen; dernæst en dansk oversættelse af evangelieteksten og en prædiken over evangeliet. Vinterdelen omfatter perioden fra første søndag i advent til palmesøndag og Mariæ bebudelses dag, mens sommerdelen omfatter perioden fra påskedag til 26. søndag efter hellig tre-foldighed. Som et tillæg er der et særskilt afsnit med en evangelieharmonie over lidelseshistorien beregnet til de seks dage i dimmelugen: mandag, tirsdag, onsdag, skærtorsdag formiddag, skærtorsdag aften, langfredag og påskeaften (lørdag). Bibeloversættelsen er foretaget af Hans Tausen selv og er trykt med større skrift end prædikenerne.

Arbejdet med postillen er formentlig udført i København under grevefejden (1534-36). ²¹ Hans Tausen har dediceret vinterdelen til kong Christian III og underskrevet dedikationen i København 1536, selvom om værket først blev trykt i 1539. Medmindre der er foretaget sene korrrekturrettelser, eller dedikationen er skrevet, før manuskriptet blev færdiggjort, har Hans Tausen ikke kunnet tage hensyn til bestemmelserne i Kirkeordinansen 1537. Og derfor har jeg valgt at bringe redegørelsen for kirkeår og gammeltestamentlige læsninger i Hans Tausens postil før afsnittet om Kirkeordinansen.

Efterfølgende bringes en oversigt over kirkeåret ifølge Hans Tausens postil og de tilhørende epistelperikoper. Kirkeårsnavnet er gengivet i overensstemmelse med postillen. Desuden er anført den første bibellæsning i form af en bibelhenviisning. I postillen er der en overskrift inden selve perikopen i dansk oversættelse. Denne overskrift er udeladt

19. Lis Jacobsen 1918, s. 43.

20. En faksimileudgave er udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab med indledning og noter af Bjørn Kornerup: *Hans Tausens Postil*, bind 1-2, Kbh. 1934.

21. Kornerup 1934, Indledning, s. 11-12.

i oversigten. Til 1. søndag i advent lyder episteloverskriften: »Epistelen scriffuer S. Pouel Apostel Roma. xiii«. Overskriften har en tilsvarende ordlyd på de syv dage, hvor den indledende læsning er taget fra Det Gamle Testamente. På hellig tre kongers dag står der eksempelvis: »Epistelen scriffuer Jesaias Prophetete Cap. lx«. I forordet til læserne skriver Hans Tausen, at overskrifterne er beregnet til at kunne læses i gudstjenesten som indledning til den liturgiske læsning.

Hvis der bortses fra ugen inden påskedag, hvor der i et særskilt bind anføres en evangelieharmonie, er der i alt 71 epistler, hvoraf 64 er fra Det Nye Testamente og 7 er fra Det Gamle Testamente. Jeg har tilføjet en nummerering for lettere at kunne henvise til epistlerne med forkortelsen HT.

- 1 Første Søndag y Aduent: Rom. 13,11-14
- 2 Anden Søndag y Aduent: Rom. 15,4-9
- 3 Tredie Søndag y Aduent: 1. Kor. 4,1-5
- 4 Fierde Søndag y Aduent: Fil. 4,4-7
- 5 Jule Dag til Christmesse: Hebr. 1,1-5a
- 6 Anden Jule dag: Ap.G. 6,8-15 og 7,54-60
- 7 Tredie Jule dag: Tit. 2,11-14
- 8 Søndagen effter Jule dag: Gal. 4,1b-7
- 9 Nytt aars dag: Gal. 3,23-29
- 10 De hellige tree Kongers dag: Es. 60,1-6
- 11 Første Søndag effter hellige tree Konger: Rom. 12,1-5
- 12 Anden Søndag effter hellig tree Konger: Rom. 12,6-16a
- 13 Tredie Søndag effter hellige tree Konger: Rom. 12,16b-21
- 14 Fierde Søndag effter hellige tree Konger: Rom. 13,8-10
- 15 Femte Søndag effter Hellige tree Konger: Kol. 3,12-17
- 16 Kyndermøsse dag: Mal. 3,1-4
- 17 Den Søndag der Alleluya lagdes: 1. Kor. 9,24-10,5
- 18 Den Søndag for fastelawen: 2. Kor. 12,2-9
- 19 Fastelawens Søndag: 1. Kor. 13,1-13
- 20 Første Søndag y faste: 2. Kor. 6,1-10
- 21 Anden Søndag y faste: 1. Thess. 4,1-7
- 22 Tredie Søndag y faste: Ef. 5,1-9
- 23 Medfaste Søndag: Gal. 4,21-31
- 24 Kiere Søndag: Hebr. 9,11-15
- 25 Palme Søndag: Fil. 2,5-11
- 26 Marie bebudelses Dag: Es. 7,10-15
- 27 *Wor Herres Jesu Christi Pinsels histori effter de fire Euangelister:*

Om Mondagen. Om Tisssdagen Om Oensdagen: [Evangelieharmoni, ingen epistel]

- 28 Skiertorsdag fore middag: [Evangelieharmoni, ingen epistel]
- 29 Skiertorsdag att Afften: [Evangelieharmoni, ingen epistel]
- 30 Langfridag: [Evangelieharmoni, ingen epistel]
- 31 Poschafften: [Evangelieharmoni, ingen epistel]
- 32 Paaskedag: 1. Kor. 5,7-8
- 33 Anden Paaskedag: Ap.G. 10,36-43
- 34 Tredie Paaskedag: Ap.G. 13,26-33a
- 35 Første Søndag effter Paaske: 1. Joh. 5,4-12
- 36 Anden Søndag effter Paaske: 1. Pet. 2,21b-25
- 37 Tredie Søndag effter Paaske: 1. Pet. 2,11-20
- 38 Fierde Søndag effter Paaske: Jak. 1,17-21
- 39 Femte Søndag effter Paaske: Jak. 1,22-27
- 40 Wdi de Bededage / huilke man pleyer at holde oc kalde Gangdage:
Jak. 5,16-20
- 41 Wor Herres Himmelferds Dag: Ap.G. 1,1-11
- 42 Siette Søndag effter Paaske: 1. Pet. 4,7b-11
- 43 Pindz Dag: Ap.G. 2,1-11
- 44 Anden Pindzdag: Ap.G. 10,42-48a
- 45 Tredie Pindzdag: Ap.G. 8,14-17
- 46 Hellig Trefoldigheds Søndag: Rom. 11,33-36
- 47 Første Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Joh. 4,8b-21
- 48 Anden Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Joh. 3,13-18
- 49 Tredie Søndag effter hellig Trefoldighed: 1. Pet. 5,6-11
- 50 Fierde Søndag effter hellig Trefoldighed: Rom. 8,18-23
- 51 Sancte Hans Baptistes dag: Es. 49,1-6
- 52 Jomfru Marie Besøgelses Dag: Es. 11,1-10
- 53 Femte Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Pet. 3,8-15a
- 54 Siette Søndag effter Hellig Trefoldighed: Rom. 6,3-11
- 55 Siwende Søndag effter hellig Trefoldighed: Rom. 6,19-23
- 56 Ottende Søndag effter Hellig Trefoldighed: Rom. 8,12-17
- 57 Nyende Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Kor. 10,6-13
- 58 Tiende Søndag effter Hellige Trefoldighed: 1. Kor. 12,2-7
- 59 Elløffte Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Kor. 15,1-10a
- 60 Tolfte Søndag effter Hellige Trefoldighed: 2. Kor. 3,4-9
- 61 Trettende Søndag effter Hellig Trefoldighed: Gal. 3,16-22
- 62 Fiortende Søndag effter Hellig Trefoldighed: Gal. 5,16-24
- 63 Den XV. Søndag effter Hellig Trefoldighed: Gal. 5,25-6,10
- 64 Den xvi. Søndag effter Hellig Trefoldighed: Ef. 3,13-21

- 65 Den XVII Søndag effter Hellig Trefoldighed: Ef. 4,1-6
- 66 Sancte Michels dag: Åb. 1,1-6
- 67 XVIII Søndag effter Hellig Trefoldighed: 1. Kor. 1,4-8
- 68 XIX Søndag effter Hellige Trefoldighed: Ef. 4,23-28
- 69 XX. Søndag effter hellige Trefoldighed: Ef. 5,15-21
- 70 XXI Søndag effter hellig Trefoldighed: Ef. 6,10-18a
- 71 XXii. Søndag efter hellige Trefoldighed: Fil. 1,6-11
- 72 Alle Helgene dag: Åb. 7,1-12
- 73 XXIII Søndag effter Hellige Trefoldighed: Fil. 3,17-21
- 74 XXIII Søndag effter Hellige Trefoldighed: Kol. 1,9-12
- 75 XXV Søndag effter Hellig Trefoldighed: Jer. 23,5-6
- 76 XXVI Søndag effter Hellig Trefoldighed: Es. 10,22-2

I sammenligning med Missale Lundense er der tale om en meget kraftig reduktion af kirkeåret, som begrænses til søndage og et mindre antal »skæve« helligdage.²² Denne reduktion går i høj grad ud over dage med gammeltestamentlige læsninger. Men der er dog syv dage med gammeltestamentlige læsninger, og der er ikke hos Hans Tausen spor af forsøg på at fjerne gammeltestamentlige læsninger. På de dage i kirkeåret, som han opretholder, og hvor der i missaletraditionen i forvejen er gammeltestamentlige læsninger, opretholder han de gammeltestamentlige perikoper med forholdsvis få ændringer i forhold til traditionen. Det drejer sig om følgende dage:

- De hellige tree Kongers dag: Es. 60,1-6
- Kyndermøsse dag: Mal. 3,1-4
- Marie bebudelses Dag: Es. 7,10-15
- Sancte Hans Baptistes dag: Es. 49,1-6 (ML har her: Es. 49,1-3.5-7)
- Jomfru Marie Besøgelses Dag: Es. 11,1-10 (ML har her: Højs. 2,8-14)
- XXV Søndag effter Hellig Trefoldighed: Jer. 23,5-6
(ML har her: Jer. 23,5-8)

Udover dagene med gammeltestamentlige læsninger i overensstemmelse med missaletraditionen tilføjer Hans Tausen en ny gammeltesta-

22. Jf. gennemgangen af kirkeåret ifølge Hans Tausens postil i Kornerup 1934, bd. I, s. 28-32.

mentlig læsning til 26. søndag efter trinitatis (Es. 10,22-27). Sidstnævnte perikope har han formentlig taget fra missaletraditionen, hvor Missale Lundense har perikopen til fredagen efter sidste søndag efter trinitatis (ML 208). Hvis han principielt ville undgå gammeltestamentlige læsninger, kunne han have nyvalgt en anden perikope og taget den fra Det Nye Testamente.

Der er en enkelt dag, hvor han har fravalgt en gammeltestamentlig perikope og i stedet valgt en nytestamentlig epistel. Det drejer sig om 27. december, som i missaletraditionen kaldes Sct. Johannes' dag, og hvor førstelæsningen er Sirak 15,1-6 (ML 19). Her vælger Hans Tausen i stedet Tit. 2,11-14 og giver dagen et nyt navn: »Tredie Jule dag«. Perikopen anvendes i missaletraditionen til den første af de tre messer juledag (ML 15: Tit. 2,11-15). Jeg formoder, at det er Hans Tausen, der har foretaget dette valg i sammenhæng med, at han i øvrigt har besluttet sig for kun at have én messe på juledag og opprioritere Kristusforkyndelsen i julen på bekostning af en helgendag, men jeg vil ikke udelukke, at han har overtaget perikopevalget fra andre kilder.

Til »Jule Dag til Christmesse« anvender Hans Tausen som epistel Hebr. 1,1-5a, der i Missale Lundense anvendes til juledagens sidste messe og i en længere beskæring: Hebr. 1,1-12 (ML 17). Fra missaletraditionen kunne han til juledag også have valgt en gammeltestamentlig læsning, idet der her er anført to ikke-evangeliske læsninger til hver af de tre julemesser, og heraf er den ene en gammeltestamentlig læsning (ML 14-16). Men det har han altså ikke valgt, ligesom han heller ikke på nogen dag i kirkeåret har anført mere end én ikke-evangelisk læsning og altså konsekvent holder sig til et toleddet perikopesystem.

På Mariæ besøgelses dag har Hans Tausen en ny gammeltestamentlig perikope: Es. 11,1-10 (HT 52). Det afviger fra Missale Lundense, som har Højs. 2,8-14, og er et markant eksempel på et reformatorisk nyvalg af en gammeltestamentlig tekst. Samme tekst foreskrives også i Kirkeordinansen.²³ Det er et uafklaret spørgsmål, hvem der har valgt teksten. Men jeg anser det for mere sandsynligt, at det er Kirkeordinansen, der har overtaget dette perikopevalg fra Hans Tausen, end omvendt.

23. *Kirkeordinansen 1537/39*. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, Kbh. 1989, s. 180.

På de fleste af de dage i kirkeåret, som opretholdes i Hans Tausens postil, holder han sig til perikopevalget i missaletraditionen, og når man holder sig til de store linjer, er det kontinuiteten, der er mest påfaldende.

Der er dog også en del eksempler på justeringer af perikopeafgrænsningerne. I en del af disse tilfælde svarer Hans Tausens nye perikopeafgrænsning til perikopeafgrænsningen i Peder Palladius senere alterbog. Jeg opfatter det som udslag af, at Hans Tausens perikopevalg efterfølgende er blevet overtaget af den danske alterbogstradition. Hans Tausens postil ser generelt ud til at have haft stor betydning for den efterfølgende danske alterbogstradition.²⁴

Den kraftige reduktion i kirkeåret medfører også en kraftig reduktion i antallet af gammeltestamentlige læsninger i sammenligning med missaletraditionen. Men Hans Tausen har helt klart ikke nogen intention om at eliminere gammeltestamentlige læsninger fra kirkeåret, og det er hos ham, at man først ser aftegnet den linje for anvendelse af gammeltestamentlige læsninger, som kom til at præge den danske alterbogstradition i de første århundreder efter reformationen.

Kirkeordinansen 1539

I Kirkeordinansen er der et afsnit, der fastlægger kirkeårets omfang. Afsnittet har titlen »Om Hellige dages hold«.²⁵ Bestemmelserne her kom til at danne grundlag for omfanget af helligdage i Peder Palladius' halvofficielle alterbog fra 1556 og blev toneangivende for de følgende århundreder i Danmark. De indebar en kraftig reduktion i forhold til eksempelvis kirkeåret i Missale Lundense, selv om andre bestemmelser i Kirkeordi-

24. Jf. gennemgangen af Hans Tausens perikopevalg i Kornerup 1934, bd. 1, s. 32-35. Kornerup lægger større vægt på forskellene i forhold til missalerne, end jeg gør, men bemærker dog, at Hans Tausen er tættere på den ældre katolske tradition end den senere alterbog. Han anser hovedsageligt afvigelserne for at være Hans Tausens eget valg, men »Nu og da, men langt fra overalt, har han kunnet finde et Forbillede for sin Fremgangsmaade i Luthers Kirkepostille« (s. 34-35).

Emnet bliver også behandlet af Finn Fosdal, som forholder sig kritisk til grundigheden af Bjørn Kornerups undersøgelse (Fosdal 1963, s. 30, note 37) og argumenterer for en større afhængighed af Luthers kirkepostil. I forhold til det, der er emnet her (kirkeår og epistelvalg), kan jeg dog ikke se, at Fosdal anfører relevante eksempler på, at Hans Tausens perikopevalg er tættere på Luthers kirkepostille end på eksempelvis Missale Lundense. Og det forekommer også uhensigtsmæssigt, at han som kilde til missaletraditionen bruger »Comes a Pamelio ed.«, der kronologisk og geografisk ligger ret langt væk fra dansk middelaldertradition (s. 30, note 39).

25. Lausten 1989, s. 179-181.

nansen og praksis i nogen tid efter reformationen var mere vidtfavnende, hvad angår andre gudstjenesteformer og andre gudstjenestetidspunkter. Men en del tyder på, at kirkeårsdefinitionerne og -afgrænsningerne i Kirkeordinansen blot er kodificering af en praksis, der havde udviklet sig forinden og kommer til udtryk f. eks. i Hans Tausens postil.²⁶

Som udgangspunkt reduceres kirkeåret til søndagene, men udover søndagene kommer der følgende liste over ekstra helligdage:

Tree Christi Hoffued højtider vdi iii samfelde dage
(jul, påske og pinse)
Nytaars dag (1. jan.)
Hellig tree Kongers dag (6. jan.)
Kyndermøsse dag (2. febr.)
Mariæ forkyndelses dag (25. marts)
Wor Herris Hemelfardz dag
Mariæ Besøgelsis dag (2. juli)
Sanct Hans Baptistes høgtiid (24. juni)
Sanct Michels dag (29. sept.)
Alle Helligen dag (1. nov.)

Aposteldagene og nogle enkelte helgendage skal (eller kan) nævnes fra prædikestolen, men tekstlæsninger, salmer og prædiken skal holde sig til søndagens tekster og emne.

I det forudgående afsnit om »Huorledis til skal gaa med Predicken« er der også nogle bemærkninger om kirkeårets omfang, og de er ikke fuldt ud harmoniserede med indholdet i det følgende afsnit »Om Hellige dages hold«.²⁷

Det nævnes f. eks., at der i købstæderne kan prædikes på onsdage og fredage. Selv om det er en maksimumsregel, og selv om den er begrænset til købstæderne, er det alligevel en antydning af et kirkeår af meget større omfang.

Der nævnes endvidere en regel om, at der i købstæderne skal prædikes et kvarter til aftensang forud for de tre store højtider: »Jule afften,

26. Reduktionen af kirkeårets omfang betragter jeg som udslag af en bevidst intention hos reformatorerne. Jf. også slutningen af artikel 24 i Confessio Augustana (1530), hvor der gives udtryk for, at det var gavnligt at indskrænke antallet af messer, og at man i oldkirken end ikke i de største menigheder holdt daglig messe.

27. Lausten 1989, s. 174-179.

Paasche afften oc Pindz afften«. På de andre højtider skal der kun prædikes på selve dagen, og ikke på aftenen forud. Og her bringes så igen listen over »andre Høgtider«.

I afsnittet om særlige prædikener i årets løb omtales prædikener til skærtorsdag og langfredag, selv om de to dage ikke ellers omtales i Kirkeordinansens oversigter over kirkeårets omfang.

Kirkeordinansen indeholder ikke en udførlig og præcis liste over søndagenes navne eller bibelske læsninger. Det forudsættes, at man holder sig til almindelig sædvane. Om prædiketeksterne foreskrives generelt:

Om Søndagen vdi Stæderne skal altid predickes det wonlige Søndags Euangelium vdi Ottengang aarlig om morgenen aff Capellanen oc vnder Messen aff Sognepræsten.²⁸

Men det sædvanlige søndags evangelium er ikke nærmere defineret i Kirkeordinansen, heller ikke i reglerne om, hvordan der skal prædikes i landsbyerne.²⁹ Undtagelsesvist kommer der enkelte konkrete bestemmelser. Til fastelavns søndag bestemmes det konkret, at der skal prædikes om Jesu dåb med udgangspunkt i kapitel 3 i Matthæusevangeliet. Dette krav stemmer ikke overens med det sædvanlige perikopevalg til dagen (Luk. 18,31-43) og udløser også et nyt epistelvalg (1. Pet. 3,18-22).³⁰

En anden undtagelse, hvor Kirkeordinansen indeholder nærmere bestemmelser om perikopevalg, findes i bestemmelserne om Mariæ besøgelses dag (2. juli):

Mariæ Besøgelsis dag med sit wonlige Euangelio, Men Epistelen skal lesses aff Esaïæ Prophetie Cap. xi. Der skal wdgaæ een quist etc. Oc endis der, Oc hans Leyersted skal worde hederlig etc.³¹

Man har haft et klart begreb om, hvad det sædvanlige evangelium var; det var ikke nødvendigt at anføre nærmere. Den sædvanlige evangelieperikope var fortællingen om Maria hos Elisabeth og Marias lovsang (Luk. 1,39-56), og den blev videreført uændret fra traditionen. Den traditionelle førstelæsning var et afsnit fra Højsangen (Højs. 2,8-14), men

28. Lausten 1989, s. 175.

29. Lausten 1989, s. 176.

30. Lausten 1989, s. 177.

31. Lausten 1989, s. 180.

den har man åbenbart ikke syntes var passende, så den blev erstattet med afsnit fra profeten Esajas om Davidssønnens fredsrige (Es. 11,1-10).³² Og det var nødvendigt for klarhedens skyld helt præcist at angive begyndelsesord og slutord. Det kan også være et positivt tilvalg, fordi man fandt perikopen fra kap. 11 hos Esajas mere relevant.

Kirkeordinansens reduktion af kirkeårets omfang i forhold til traditionen fik til konsekvens, at gammeltestamentlige læsninger næsten – men ikke helt – blev elimineret. Der er dog intet, der tyder på, at det har været en bevidst intention. Det netop anførte eksempel på valg af en ny gammeltestamentlig læsning fra profeten Esajas til Mariæ besøgelses dag kan opfattes som et tegn på, at reformatorerne ikke havde nogen intention om at eliminere gammeltestamentlige læsninger.

Et par andre samtidige eksempler på, at man ikke generelt i den danske reformation på forhånd havde udelukket muligheden for, at den første læsning kan være taget fra Det Gamle Testamente, kan findes i to af Malmø-liturgierne. I Det kristelige Messeembede (Malmø 1528) lyder overskriften på afsnittet om epistellæsning: »Her effter lesszis en epistel enthen aff thet gamle eller ny testamente«.³³ I Frands Vormordsens Håndbog om den rette evangeliske messe (Malmø 1539) lyder den tilsvarende anvisning:

Effter collecten scal presten staaendis mit for alteridt. oc vende sig om til folkidt oc med seduanlige noder paa danske. lese Epistelen effter tidzens leilighed aff det gamle eller ny testamente. langsomelige oc redelige. saa at folked kand vel forstaa oc mercke hannem. siendis. Denne Epistel bescriffuer oss til de Corinter sanctus Paulus.³⁴

Begge de to citater fra den ældste danske liturghistorie efter reformationen viser klart, at man generelt regnede med muligheden for, at før-

32. Den samme perikope findes også i Hans Tausens postil (HT 52). Normalt antages det, at Hans Tausen følger Kirkeordinansen, men det kunne også være omvendt.

33. *Thz cristelighe messze embedhe paa dansche*, Malmø 1528 (LN 174). Jeg har brugt faksimileudgave i *Danske messebøger fra reformationstiden*, udg. af Universitets-Jubilæets danske Samfund med en liturghistorisk redegørelse af S.H. Poulsen, Kbh. 1959.

34. *Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødtørtelig Handbok ...*, Malmø 1539, blad Ci. Faksimileudgave Poulsen 1959. Der er messetoner til epistelindledningen.

ste læsning kunne være taget fra Det Gamle Testamente. Og man kendte godt fra traditionen det mønster, at der i et toledet perikopesystem kunne være en »epistel«, der ikke nødvendigvis var fra brevlitteraturen i Det Nye Testamente, men også kunne være fra Det Gamle Testamente. Og uanset om førstelæsningen var fra Det Nye Testamente eller fra Det Gamle Testamente blev den kaldt for »epistel«.

Kirkeordinansen indeholder ikke præcise oplysninger om perikopevalg på kirkeårets forskellige søndage og helligdage. Og der henvises heller ikke til bestemte normgivende liturgiske bøger. Den uformulerede forudsætning har vel været, at det traditionelle perikopevalg kunne findes i de latinske missaler eller i andre allerede trykte bøger, som f. eks. Christiern Pedersens danske oversættelse af Det Nye Testamente eller i Hans Tausens postil med perikopetekster, der på det tidspunkt formentlig forelå i færdigt manuskript og kun ventede på at blive trykt.

Peder Palladius' alterbog 1556

På et bispemøde i København den 12. maj 1555 blev det besluttet, at alle sognepræster skal have et eksemplar af den danske bibel og heraf oplæse epistlen og evangeliet for alteret ved alle helligdage.³⁵ Alternativt kan de afskrive teksterne med stor skrift og nøjes med at forevise biblen én gang årligt for menigheden. Formålet med beslutningen må have været at fremme brugen af den nye bibeloversættelse fra 1550 og stoppe brugen af de hidtidige små perikopebøger med Hans Tausens oversættelse.

Der var visse praktiske vanskeligheder forbundet med bispemødets beslutning, så Peder Palladius har formentlig fået en supplerende godkendelse fra de andre superintendenter af, at han måtte trykke en bog med kirkeårets bibelske læsninger, sådan at sognepræsterne ikke behøvede hver for sig at afskrive teksterne, men i stedet kunne købe en trykt bog.³⁶ Bogen blev trykt i Magdeburg i 1556 hos bogtrykker Hans Walter, der også havde trykt Hans Tausens postille i 1539. Bogens titel blev: »Søndagers Oc hellige dagers Episteler oc Euangelia met Collec-

35. Holger Fr. Rørdam: *Danske Kirkelove*, I, Kbh. 1883, s. 470.

36. Palladius' alterbog 1556, forordet, hvor Palladius skriver, at bogen er udsendt »met mine kære metbrødris, Superintendenters her i Riget vilie oc samtycke« (Lis Jacobsen 1918, s. 43).

ter / oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse«.

Bogen blev de facto afløseren for det katolske missale og retningsgivende for de efterfølgende danske alterbøger, helt frem til den seneste alterbog. Men det var Peder Palladius meget om at gøre, at den ikke måtte kaldes missale eller håndbog. I stedet kunne den kaldes »En Collect bog eller Euangelistarium / Eller Alter bogen«.³⁷ Og det blev det sidste navn, der slog an.

Opgaven, som Peder Palladius havde påtaget sig, gik ikke ud på at skabe noget nyt, men kun at producere en praktisk brugsbog inden for de bestemmelser og rammer, der var afstukket i Kirkeordinansen. Bogen blev trykt i et meget mindre format end de katolske missaler, der var trykt i folioformat, men større end de små perikopebøger med Hans Tausens oversættelse, som var i brug i de første årtier efter reformationen.³⁸

Palladius' alterbog indeholder en dobbelt række indledningskollekt. I den første tid efter reformationen fandtes kollektterne især i salmebøgerne, men Palladius trykte dem i samme bog som de bibelske læsninger, ligesom det var tilfældet i det katolske missale. Endvidere indeholder alterbogen også nadverritualet. Det er anbragt midt i bogen i tilknytning til teksterne til skærtorsdag. Til slut indeholder alterbogen ritualer for brudevielse og dåb, sådan at præsten i samme bog havde alle de tekster, som han havde brug for i kirken.

Efterfølgende liste giver en oversigt over kirkeårets søndage og helligdage i Palladius' alterbog. Kirkeårsnavnet er angivet i overensstemmelse med alterbogen. Desuden er anført den første bibelske perikope. Alterbogen har en perikopeoverskrift, der er udeladt her. Til f. eks. 1. søndag i advent er episteloverskriften: »Epistelen Roman. XIII«. En tilsvarende overskrift bruges også på de fem dage, hvor den indledende læsning er taget fra Det Gamle Testamente. På f. eks. hellig tre kongers dag er overskriften: »Epistelen Esaias LX«. Der skelnes altså ikke terminologisk mellem epistler fra Det Nye Testamente og lektier fra Det Gamle Testamente. Der er i alt 73 førstelæsninger, heraf er 68 fra Det Nye Testamente og 5 fra Det Gamle Testamente. Jeg har tilfø-

37. Lis Jacobsen 1918, s. 43.

38. Jf. LN nr. 1248, hvor der er en nærmere beskrivelse af alterbogen. Kolumnestørrelsen i alterbogen 1556 er 120 x 72 mm, mens den f. eks. i en perikopebog trykt i Wittenberg 1554 (LN nr. 579) kun er 74 x 56 mm.

jet en nummerering for lettere at kunne henvise til dem med forkortelsen PA.

- 1 Den I. Søndag i Aduent: Rom. 13,11-14
- 2 Den II. Søndag i Aduent: Rom. 15,4-9
- 3 Den III. Søndag i Aduent: 1. Kor. 4,1-5
- 4 Den IIII. Søndag i Aduent: Fil. 4,4-7
- 5 Paa Christi fødzels dag: Hebr. 1,1-4
- 6 Paa S. Staffens dag: Ap.G. 6,8-15 og 7,54-60
- 7 Paa S. Hans Euan. dag: Tit. 2,11-15
- 8 Den I. Søndag effter Jule.: Gal. 4,1-7
- 9 Paa Nyt Aars dag: Gal. 3,23-29
- 10 Paa hellig tre Kongers dag: Es. 60,1-6
- 11 Den I. Søn. effter hel. tre K.: Rom. 12,1-5
- 12 Den II. Søn. effter hel. tre K.: Rom. 12,6-16
- 13 Den III. Søn. eff. hel. tre K.: Rom. 12,16-21
- 14 Den IIII. Søn. eff. hel. tre K.: Rom. 13,8-10
- 15 Den V. Søn. eff. hel. tre K.: Kol. 3,12-17
- 16 Paa Marie Renselsis dag: Mal. 3,1-4
- 17 Den Søn. Septuagesima: 1. Kor. 9,24-10,5
- 18 Den Søndag Sexagesima: 2. Kor. 12,2-9
- 19 Paa Fastelaffuens Søndag om Christi Daab: 1. Pet. 3,18-22
- 20 Den I. Søndag i faste: 2. Kor. 6,1-10
- 21 Den II. Søndag i Faste: 1. Thess. 4,1-7
- 22 Den III. Søndag i faste: Ef. 5,1-9
- 23 Paa Medfast Søndag: Gal. 4,21-31
- 24 Den Søn. effter Medfast: Hebr. 9,11-15
- 25 Marie Bebudelsis dag: Es. 7,10-15
- 26 Paa Palme Søndag: Fil. 2,5-11
- 27 Paa Skær torssdag: 1. Kor. 11,23-29
- 28 Paa Paaske dag: 1. Kor. 5,7-8
- 29 Anden Paaske dag: Ap.G. 10,34-43
- 30 Tredie Paaske dag: Ap.G. 13,26-33
- 31 Den I. Søn. effter Paaske: 1. Joh. 5,4-12
- 32 Den II. Søn. effter Paaske: 1. Pet. 2,21-25
- 33 Den III. Søn. effter Paaske: 1. Pet. 2,11-20
- 34 Den IIII. Søn. eff. Paaske: Jak. 1,17-21
- 35 Den V. Søn. effter Paaske: Jak. 1,22-27
- 36 Udi Bede dage: Jak. 5,16-20
- 37 Vor Herris Jhesu Christi Himmelfards dag: Ap.G. 1,1-11

- 38 Den VI. Søn. efft. Paaske: 1. Pet. 4,7-11
- 39 Paa Pintzedag: Ap.G. 2,1-11
- 40 Paa Anden Pintzedag: Ap.G. 10,42-48
- 41 Paa Tredie Pintzedag: Ap.G. 8,14-17
- 42 Hellige Trefoldighedz Søn.: Rom. 11,33-36
- 43 Den I. Sønd. effter Trinit.: 1. Joh. 3,13-18
- 44 Den II. Søn. effter Trinita.: 1. Joh. 4,16-21
- 45 Den III. Søn. effter Trini.: 1. Pet. 5,6-11
- 46 Paa S. Hans Bapt. dag: Es. 49,1-6
- 47 Den IIII. Søn. efft. Trinit.: Rom. 8,18-23
- 48 Paa Marie Besøgelsis dag: Es. 11,1-10
- 49 Den V. Søn. effter Trini.: 1. Pet. 3,8-15
- 50 Den VI. Søn. effter Trinit.: Rom. 6,3-11
- 51 Den VII. Søn. eff. Trinita.: Rom. 6,19-23
- 52 Den VIII. Søn. effter Trini.: Rom. 8,12-17
- 53 Den IX. Søn. effter Trinitatis: 1. Kor. 10,6-13
- 54 Den X. Søn. effter Trinita.: 1. Kor. 12,1-7
- 55 Den XI. Søn. efft. Trinita.: 1. Kor. 15,1-10
- 56 Den XII. Søn. eff. Trinita.: 2. Kor. 3,4-9
- 57 Den XIII. Søn. eff. Trini.: Gal. 3,15-22
- 58 Den XIII. Søn. eff. Trini.: Gal. 5,16-24
- 59 Den XV. Søn. eff. Trinita.: Gal. 5,25-6,10
- 60 Den XVI. Søn. eff. Trini.: Ef. 3,13-21
- 61 Den XVII. Søn. eff. Trini.: Ef. 4,1-6
- 62 Paa S. Michels dag: Åb. 12,7-12
- 63 Den XVIII. Søn. eff. Tri.: 1. Kor. 1,4-8
- 64 Den XIX. Søn. eff. Trini.: Ef. 4,22-28
- 65 Den XX. Søn. eff. Trinit.: Ef. 5,15-21
- 66 Den XXI. Søn. eff. Trini.: Ef. 6,10-18
- 67 Paa Alle Helgene dag: Åb. 7,1-12
- 68 Den XXII. Søn. eff. Tri.: Fil. 1,6-11
- 69 Den XXIII. Søn. eff. Tri.: Fil. 3,17-4,3
- 70 Den XXIII. Søn. eff. Tri.: Kol. 1,9-14
- 71 Den XXV. Søn. effte. Tri.: 1. Thess. 4,13-18
- 72 Den XXVI. Søn. efft. Tri.: 1. Thess. 5,12-23
- 73 Den XXVII. Søn. eff. Tri.: 2. Pet. 1,12-18

Kirkeåret i Palladius' alterbog

I overensstemmelse med alterbogens titelblad (»... effter Ordinantzens lydelse«) svarer kirkeåret i alterbogen i hovedtræk til det foreskrevne

omfang i Kirkeordinansen. I forhold til Missale Lundense er rækken af søndage udvidet med en 26. og en 27. søndag efter trinitatis, mens der ikke er anvisninger vedrørende en eventuel 6. søndag efter hellig tre konger. Rækken af »skæve« helligdage omfatter følgende dage:

Christi fødzels dag: Hebr. 1,1-4
 S. Staffens dag: Ap.G. 6,8-15 og 7,54-60
 S. Hans Euan. dag: Tit. 2,11-15
 Nyt Aars dag: Gal. 3,23-29
 Hellig tre Kongers dag: Es. 60,1-6
 Marie Renselsis dag: Mal. 3,1-4
 Marie Bebudelsis dag: Es. 7,10-15
 Skær torssdag: 1. Kor. 11,23-29
 Anden Paaske dag: Ap.G. 10,34-43
 Tredie Paaske dag: Ap.G. 13,26-33a
 Bede dage: Jak. 5,16-20
 Vor Herris Jhesu Christi Himmelfards dag: Ap.G. 1,1-11
 Anden Pintzedag: Ap.G. 2,1-11
 Tredie Pintzedag: Ap.G. 8,14-17
 S. Hans Bapt. dag: Es. 49,1-6
 Marie Besøgelsis dag: Es. 11,1-10
 S. Michels dag: Åb. 12,7-12a
 Alle Helgene dag: Åb. 7,1-12.

Bededagene (PA 36) i samme uge som Kristi himmelfarts dag er ikke omtalt i Kirkeordinansen, men er medtaget i overensstemmelse med middelalderlige tradition, lige som det var tilfældet i Hans Tausens postil (HT 40). Nogle af helligdagsnavnene i Palladius' alterbog afviger fra Kirkeordinansen. Det gælder »Marie Renselsis dag« (PA 16), hvor Kirkeordinansen har »Kyndermøsse dag«, samt »Marie Bebudelsis dag« (PA 25), hvor Kirkeordinansen har »Mariæ forkyndelses dag«. Men bortset fra disse mindre afvigelser er kirkeårets omfang i overensstemmelse med Kirkeordinansen og er kraftigt reduceret i forhold til den middelalderlige missaletradition.

Kirkeåret i Palladius' alterbog 1556 svarer også i hovedtræk til kirkeåret i Hans Tausens postil 1539. Der er dog forskel på nogle af helligdagens navne. F. eks. kaldes juledag hos Hans Tausen for »Jule Dag til Christmesse«, mens dagen i Palladius' alterbog hedder »Christi fødzels dag«. Og nogle af de kalenderfaste helligdage er indplaceret forskelligt i forhold til kirkeårets søndage. »Marie Bebudelsis dag« (PA 25) anfø-

res hos Palladius før palmesøndag, mens dagen hos Tausen anføres efter (HT 26). Tilsvarende gælder »S. Hans Bapt. dag« (PA 46), som hos Palladius findes før 4. søndag efter trinitatis og hos Tausen efter (HT 51), samt »Alle Helgene dag« (PA 67), som hos Palladius anføres før 22. søndag efter trinitatis og hos Tausen efter (HT 72). Hos Palladius slutter kirkeåret med 27. søndag efter trinitatis, mens Tausen slutter med 26. søndag efter trinitatis.

Palladius' alterbog repræsenterer ikke noget afgørende nyt, hvad angår kirkeårets omfang, i forhold til Kirkeordinansen og den reformatoriske tradition, sådan som den findes repræsenteret i Hans Tausens postil 1539. Og det har heller ikke været hans intention.

Epistelvalget i Palladius' alterbog

Mens kirkeårets omfang i Palladius' alterbog er kraftigt reduceret i forhold til den middelalderlige missaletradition, er der ikke store forandringer, hvad angår det konkrete perikopevalg til de søndage og helligdage, som er blevet opretholdt. Den generelle tendens er, at perikopevalget er uændret i forhold til Missale Lundense 1514 og i forhold til Hans Tausens postil 1539.³⁹ Ud af de 73 epistler i Palladius' alterbog findes de 48 perikoper i samme (eller næsten samme) beskæring i Missale Lundense. Hertil hører fire af de fem gammeltestamentlige perikoper.

Men der er dog også forskelle og justeringer og nogle få helt nye perikoper, som formentlig er Palladius' eget valg. Der er 25 perikoper, som afviger mere eller mindre fra Missale Lundense. Disse afvigende perikoper kan deles i to grupper: en gruppe, hvor Palladius' alterbog afviger fra Missale Lundense, men følger Hans Tausens postil, og en gruppe, hvor Palladius' alterbog afviger fra både Missale Lundense og fra Hans Tausens postil. I den første gruppe må det i praksis anses for

39. I indledningen til sin udgave af Palladius' alterbog har Lis Jacobsen et kort afsnit om alterbogens perikopevalg (Jacobsen 1918, s. 12-15). Hun kritiserer den tidligere fremstilling i C. T. Engelstofts bog om *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark*, Kbh. 1840, fordi Engelstoft anvendte et Missale Romanum, som var resultatet af ændringer på Tridentiner-konciliet. Hun bemærker, at Palladius' alterbog har bevaret den gamle tekstcyklus, sådan som den f. eks. findes i Missale Hafniense 1510 og Missale Lundense 1514. Men i øvrigt går hun ikke i detaljer med perikopevalget i Palladius' alterbog 1556. Engelstofts redegørelse (Engelstoft 1840, s. 136-144) er nærmest uanvendelig på grund af det anakronistiske valg af kildetekst til missaletraditionen.

udelukket, at Palladius selv har foretaget justering af perikopevalg eller nyvalg. Hvis Palladius har andre kilder end Missale Lundense og den tidlige danske reformationstradition repræsenteret af Hans Tausens postil, skal de findes med udgangspunkt i den sidste gruppe. Jeg har dog ikke gjort noget forsøg på at identificere eventuelle andre kilder og formoder, at perikopevalget og justeringerne af beskæringerne i denne gruppe normalt er Palladius' eget valg.

Den første gruppe med perikoper, hvor Palladius' alterbog afviger fra Missale Lundense, men findes tilsvarende i Hans Tausens postil, omfatter ni dage i kirkeåret:

2. søndag i advent: Rom. 15,4-9 (HT 2 og PA 2). Der er tale om en forkortelse i forhold til Missale Lundense, som har Rom. 15,4-13 (ML 4).

Nytårsdag: Gal. 3,23-29 (HT 9 og PA 9). Igen er der tale om en forkortelse i forhold til Missale Lundense, som har Gal. 3,23-4,2 (ML 23).

Septuagesima: 1. Kor. 9,24-10,5 (HT 17 og PA 17). Her er der tale om en forlængelse i forhold til Missale Lundense, som har 1. Kor. 9,24-10,4 (ML 45).

Seksagesima: 2. Kor. 12,2-9 (HT 18 og PA 18). Denne perikope er kortere end Missale Lundense, som har 2. Kor. 11,19-12,9 (ML 48).

Midfaste: Gal. 4,21-31 (HT 23 og PA 23). Her er perikopen et vers længere end Missale Lundense, som har Gal. 4,22-31 (ML 77).

1. søndag efter påske: 1. Joh. 5,4-12 (HT 35 og PA 31). Denne perikope er længere end Missale Lundense, som har 1. Joh. 5,4-10 (ML 106).

3. søndag efter påske: 1. Pet. 2,11-20 (HT 37 og PA 33). Igen en perikope, der er længere end Missale Lundense, der har 1. Pet. 2,11-19 (ML 112).

Sankt Hans: Es. 49,1-6 (HT 51 og PA 46). Missale Lundense har her en sammensat perikope: Es. 49,1-3.5-7.

Mariæ besøgelses dag: Es. 11,1-10 (HT 52 og PA 48). Her har Missale Lundense en helt anden perikope, nemlig Højs. 2,8-14. Perikopevalget er her undtagelsesvist direkte foreskrevet i Kirkeordinansen.⁴⁰ I denne sammenhæng, hvor emnet primært er gammeltestamentlige læsninger, er det er markant træk, at der nyvælges en gammeltestamentlig perikope.

40. Lausten 1989, s. 180

Det eneste markante eksempel i denne gruppe er den nye gammeltestamentlige perikope til Mariæ besøgelses dag. De andre tilfælde er kun små justeringer af perikopeafskæringen og vedrører for det meste kun et enkelt vers.

Den anden gruppe i Palladius' alterbog med perikoper, der afviger fra både Missale Lundense og Hans Tausens alterbog, omfatter 16 eksempler. De fleste eksempler vedrører kun ændrede perikopeafskæringer, men der er også eksempler på helt nye perikoper. Hvis Palladius har brugt andre kilder end den danske missaletradition og den forudgående danske reformatoriske tradition, er det især denne gruppe perikoper, det er relevant at få analyseret nærmere.

Juledag: Hebr. 1,1-4 (PA 5). ML 17 har Hebr. 1,1-12, mens Tausen har Hebr. 1,1-5a (HT 5). Der er altså kun tale om en forkortelse af perikopen. Missaletraditionen har også gammeltestamentlige perikoper til dagen, som kunne være valgt af Hans Tausen og Peder Palladius. Men det har ingen af dem gjort.

3. juledag: Tit. 2,11-15 (PA 7). ML 19 har Sir. 15,1-6. Her er der tale om et fravalg af en gammeltestamentlig tekst fra missaletraditionen. I stedet er der valgt en perikope, som i missaletraditionen hører hjemme i den første julemesse (ML 15). Hans Tausen har valgt samme perikope, men i en lidt kortere beskæring: Tit. 2,11-14 (HT 7). Palladius' alterbog holder sig altså stort set til en allerede etableret reformatorisk tradition.

Fastelavn: 1. Pet. 3,18-22 (PA 19). ML 51 har 1. Kor. 13,1-13. Her er der tale om en helt ny epistelperikope. Nyvalget hænger sammen med, at Kirkeordinansen foreskriver, at evangelieperikopen til dagen skal være beretningen om Jesu dåb fra Mathæusevangeliet (Matt. 3,13-17). Det har også udløst et nyvalg af en passende epistelperikope. Jeg har ikke fundet nogen anden kilde til perikopevalget og forudsætter, at det er Palladius' valg. I Missale Lundense bruges perikopen 1. Pet. 3,18-22 til fredag efter påskedag (ML 104) sammen med evangelieperikopen Matt. 28,16-20. Hans Tausen holder sig i sin postille til den gamle tradition og har til dagen perikoperne 1. Kor. 13,1-13 og Luk. 18,31-43 (HT 19).

Skærtorsdag: 1. Kor. 11,23-29 (PA 27). ML 96 har 1. Kor. 11,20-32. Der er altså tale om en kortere beskæring af en perikope fra missaletraditionen. I Hans Tausens postil er der her kun en evangelieharmonie og ikke nogen epistel.

1. søndag efter trinitatis: 1. Joh. 3,13-18 (PA 43). ML 133 har 1. Joh. 4,8-21. Der er her ikke tale om en nyvalgt perikope, men om et bytte

mellem teksterne til 1. og 2. søndag efter trinitatis. I Missale Lundense anvendes perikopen 1. Joh. 3,13-18 til 2. søndag efter trinitatis (ML 136). Hans Tausen følger Missale Lundense (HT 47).

2. søndag efter trinitatis: 1. Joh. 4,16-21 (PA 44). ML 136 har 1. Joh. 3,13-18. Også her følger Hans Tausen Missale Lundense (HT 48), mens der i Palladius' alterbog findes en kortere beskæring af Missale Lundenses tekst til 1. søndag efter trinitatis. Et uafklaret spørgsmål er, om Palladius har anvendt en anden kilde og i givet fald hvilken.

10. søndag efter trinitatis: 1. Kor. 12,1-7 (PA 54). ML 160 har 1. Kor. 12,2-11, mens Tausens postil har 1. Kor. 12,2-7 (HT 58). Der er tale om forskellige beskæringer af samme perikope.

13. søndag efter trinitatis: Gal. 3,15-22 (PA 57). ML 169 har Gal. 3,16-22, og samme beskæring findes også i Tausens postil (HT 61).

Sankt Michel: Åb. 12,7-12 (PA 62). ML har Åb. 1,1-5. Tausens postil har samme perikope som Missale Lundense, men i en lidt længere beskæring: Åb. 1,1-6 (HT 66). Det ser ud til, at Palladius her har foretaget et selvstændigt perikopevalg, men jeg vil ikke udelukke muligheden af en fremmed kilde.

19. søndag efter trinitatis: Ef. 4,22-28 (PA 64). ML 188 har en kortere beskæring af perikopen: Ef. 4,23-28. Tausens postil følger Missale Lundense (HT 68).

23. søndag efter trinitatis: Fil. 3,17-4,3 (PA 69). ML 200 har Fil. 3,17-21. Hans Tausens postil har samme beskæring som Missale Lundense (HT 73).

24. s. e. trinitatis: Kol. 1,9-14 (PA 70). ML 203 har en kortere beskæring af perikopen: Kol. 1,9-11, og Hans Tausen en mellemting: Kol. 1,9-12 (HT 74)

25. søndag efter trinitatis: 1. Thess. 4,13-18 (PA 71). ML 206 har på denne dag, som kaldes »sidste søndag efter trinitatis« en helt anden perikope, som er taget fra Det Gamle Testamente: Jer. 23,5-8. Tausens postil har samme perikope som Missale Lundense, men i en kortere beskæring: Jer. 23,5-6 (HT 75). Der er formentlig tale om et selvstændigt perikopevalg fra Palladius, hvor en gammeltestamentlig perikope erstattes af en nytestamentlig perikope. Ifølge min analyse af principerne for brug af gammeltestamentlige læsninger, har det været en undtagelse i den gamle missaletradition, at der blev brugt en gammeltestamentlig perikope på en søndag. Efter Palladius' perikopevalg er denne »undtagelse« nu blevet fjernet. Det fremgår dog ikke eksplicit, at Palladius har anvendt et princip om, at der ikke må være gammeltesta-

mentlige læsninger på søndage, og der kan være en for mig ukendt kilde til perikopevalget.

26. søndag efter trinitatis: 1. Thess. 5,12-23 (PA 72). Missale Lundense har ikke denne søndag i kirkeåret, men har en »sidste søndag efter trinitatis« (ML 206) på pladsen for 25. søndag efter trinitatis. I Hans Tausens postil finder man her en gammeltestamentlig perikope: Es. 10,22-27 (HT 76), som han formentlig har valgt fra Missale Lundense, som bruger perikopen til fredagen efter sidste søndag efter trinitatis (ML 208). Peder Palladius har i stedet en nytestamentlig perikope, som han formentlig selv har valgt. I Missale Lundense anvendes 1. Thess. 5,14-23 til tamperlørdag i fastetiden (ML 62). Det kan muligvis have tjent til inspiration for Peder Palladius.

27. søndag efter trinitatis: 2. Pet. 1,12-18 (PA 73). Denne søndag findes ikke i Missale Lundense eller i Hans Tausens postil, og perikopen er formentlig valgt af Palladius. I østlig tradition er der en helligdag for Jesu Kristi transfiguration den 6. august med teksterne 2. Pet. 1,10-19 og Matt. 17,1-10.⁴¹ Denne festdag har også bredt sig til vesten, og måske er Palladius' perikopevalg sket under indirekte inspiration herfra. Men jeg har ikke fundet nogen direkte og sandsynlig kilde. Missale Lundense bruger 2. Pet. 1,10-17 som epistel til fredag i 3. uge efter trinitatis (ML 141), men det er ikke umiddelbart sandsynligt, at det har været inspirationen for Palladius. Mere sandsynligt er det, at han har fundet dagens evangelium, Matt. 17,1-9, i Missale Lundenses tekster til tamperlørdag i fastetiden (ML 62). Men uforståeligt er i givet fald, hvorfor epistel og evangelium fra den gamle tamperlørdag er blevet fordelt på to søndage efter hinanden, henholdsvis 26. og 27. søndag efter trinitatis.⁴²

Gammeltestamentlige læsninger i Palladius' alterbog

Gammeltestamentlige læsninger i klart mindretal i Palladius' alterbog. Ud af i alt 73 »epistler« er der fem gammeltestamentlige perikoper. I procenttal er det kun 7 %. Det drejer sig om følgende:

41. Jf. f. eks. *Le typicon de grande église*, Tome I, ed. Juan Mateos (Orientalia Christiana Analecta, 165), Roma 1962, s. 360-363.

42. C. T. Engelstoft ser – formentlig med rette – en tendens til, »at Protestanterne nødiggreb til nye, hidtil ubrugte Pericoper, men helst tog fra andre Dage«, når det blev nødvendigt at justere kirkeårets perikopevalg, Engelstoft 1840, s. 142.

(PA 10) Hellig tre Kongers dag: Es. 60,1-6

(PA 16) Marie Renselsis dag: Mal. 3,1-4

(PA 25) Marie Bebudelsis dag: Es. 7,10-15

(PA 46) S. Hans Bapt. dag: Es. 49,1-6

(PA 48) Marie Besøgelsis dag: Es. 11,1-10

Selv om antallet af gammeltestamentlige perikoper er lavt, kan det efter min vurdering ikke betragtes som et principielt fravalg af gammeltestamentlige perikoper. Når perikopevalget i Palladius' alterbog sammenlignes med perikopevalget i den forudgående missaletradition, er det markante hovedtræk kontinuiteten. Forandringerne i forhold til missaletraditionen kommer primært til udtryk i det reducerede antal dage i kirkeåret, som i Palladius' alterbog især består af kirkeårets søndage.

På de fleste af de dage, hvor der i traditionen var en gammeltestamentlig læsning, bliver den bevaret i uændret eller kun let revideret beskæring. Det gælder de fire første perikoper i ovenstående liste: hellig tre kongers dag (6. jan.), kyndelmisse (2. febr.), Mariæ bebudelses dag (25. marts) og sankt Hans dag (24. juni). Fællesnævner for de nævnte dage er, at det (normalt) ikke er søndage, men kalenderfaste dage.

Den gammeltestamentlig læsning til Marie besøgelses dag er nyvalgt i forhold til traditionen. Det er ikke Palladius, der er ansvarlig for dette nyvalg, men Kirkeordinansen, som her formentlig kun kodificerer en allerede etableret praksis, som afspejles i Hans Tausens postil. Nyvalget af en gammeltestamentlig tekst viser, at der ikke generelt i den tidlige danske reformation var noget ønske om at fjerne gammeltestamentlige læsninger af principielle grunde.

I missaletraditionen blev der på søndage (normalt) ikke brugt gammeltestamentlige læsninger. Dette træk fortsætter i Palladius' alterbog, som i langt de fleste tilfælde bringer den samme perikope som i missaletraditionen.

I den forudgående tradition var der dog en »undtagelse«, nemlig 25. søndag efter trinitatis, hvor der var en gammeltestamentlig læsning: Jer. 23,5-8. Denne gammeltestamentlige perikope på en søndag blev bevaret i Hans Tausens postil i let forkortet beskæring: Jer. 23,5-6. Men her etablerer, bevidst eller ubevidst, Palladius' alterbog et konsekvent princip og har kun nytestamentlige perikoper på søndage. Dagens epistel bliver 1. Thess. 4,13-18. Det fremgår dog ikke, om dette perikopevalg er udtryk for et konsekvent princip, om der er indholdsmæssige grunde, eller om der er tale om en anden kilde.

På to juledage er der i Palladius' alterbog en nytestamentlig epistel, hvor der efter missaletraditionen kunne have været en gammeltestamentlig læsninger.

Det drejer sig om juledag, hvor Palladius' alterbog har en nytestamentlig perikope: Hebr. 1,1-4 (PA 5). Fra missaletraditionen ville der have været god mulighed for at vælge en gammeltestamentlig perikope (jf. ML 14-17), men der var også mulighed for at vælge mellem flere nytestamentlige perikoper. Og da Palladius klart holder sig til et princip om, at der kun skal være én ikke-evangelisk læsning, har han i overensstemmelse med Hans Tausen valgt den nystamentlige epistel fra dagens hovedgudstjeneste. Det kan ikke betragtes som et principielt fravalg af gammeltestamentlige læsninger.

Endvidere drejer det sig om tredje juledag, hvor der læses en nytestamentlig epistel: Tit. 2,11-15 (PA 7). Hvis man havde holdt sig til missaletraditionen, skulle der her have været en gammeltestamentlig læsning: Sir. 15,1-6 (ML 19). Her er der tale om et tydeligt fravalg af en gammeltestamentlig perikope. Det fravalg findes også allerede i Hans Tausens postil. Det er formentlig sket af indholdsmæssige grunde i forbindelse med, at dagen ikke betragtes som helgendag, men som en juledag.

Antallet af gammeltestamentlige læsninger er lidt højere i Hans Tausens postil end i Peder Palladius' alterbog, idet Hans Tausens postil slutter kirkeåret med to gammeltestamentlige læsninger, hvor der på de samme søndage er nytestamentlige læsninger i Palladius' alterbog. Forskellen skal næppe tillægges stor vægt, men kan godt tolkes som udslag af en principiel holdning hos Peder Palladius om, at førstelæsningen på søndage skal være en nytestamentlig epistel.

Hvis Peder Palladius havde haft en generel holdning om, at der ikke burde være gammeltestamentlige læsninger, skulle det ikke have været vanskeligt at vælge nye perikoper fra Det Nye Testamente til de helligdage, som havde en gammeltestamentlig læsning ifølge missaletraditionen. Men det gjorde han i de fleste tilfælde ikke. Alterbogen holdt sig normalt til den foreliggende tradition og brugte gammeltestamentlige læsninger, hvor de forefandt i den forudgående gudstjenestetradition.

Fra missale til alterbog

Et markant træk i denne undersøgelse af brugen af gammeltestamentlige læsninger på reformationstiden er kontinuiteten i perikopevalget. Normalt er det de samme perikoper, der blev brugt før og efter reformationen. Og når der skete forandringer, vedrørte de oftest kun mindre justeringer af perikopeafskæringen.

Men selv om perikopevalget normalt blev opretholdt uændret og er præget af stor kontinuitet, skete der alligevel markante ændringer i brugen af gammeltestamentlige læsninger. I senmiddelalderens missaletradition var der gammeltestamentlige læsninger på et stort antal dage i kirkeåret, herunder især hverdage i fastetiden og i tamperugerne. Disse dage bortfaldt for det meste i forbindelse med reformationen, og tilbage blev kun nogle ganske få dage med gammeltestamentlige læsninger. I Palladius' alterbog, som blev toneangivende for den efterfølgende danske tradition, er der kun fem »skæve« helligdage med gammeltestamentlige læsninger, mens søndagene og de andre helligdage har nytestamentlige læsninger.

Perikopestrukturen blev ensartet i processen fra missale til alterbog. Selv om den grundlæggende perikopestruktur i missaletraditionen var toledet, var der også en del dage i kirkeåret med tre eller flere perikoper. Disse dage faldt væk i reformationens reduktion af kirkeåret, og resultatet blev, at der blev etableret en konsekvent toledet perikopestruktur: epistel og evangelium. Men »epistlen« var ikke i alle tilfælde taget fra Det Nye Testamente; den kunne også være taget fra Det Gamle Testamente.

I missaletraditionen er der en bestemt rækkefølge af de bibelske skrifter bestemt af en stigende rangrækkefølge. Evangeliet som den fornemste tekst kommer til sidst, og der er altid en evangelietekst. Dette træk bevares uændret i processen fra missale til alterbog. Der er også i den evangeliske alterbog altid en evangelielæsning, og den kommer altid til sidst. Hvis der er flere »ikke-evangeliske« perikoper på samme dag, kommer i missaletraditionen gammeltestamentlige læsninger altid før den nytestamentlige epistel. Dette overordnede princip for rækkefølgen af de bibelske perikoper er i princippet vel opretholdt i den danske reformatoriske ordning, men det kommer ikke til udfoldelse, da der altid kun er én »ikke-evangelisk« læsning.

I missaletraditionen var det muligt at se et mønster for brugen af gammeltestamentlige perikoper, idet de især blev brugt på hverdage i fastetiden og andre dage i kirkeåret med en tilsvarende karakter. Og brugen af gammeltestamentlige læsninger havde et stort omfang. Dette mønster blev utydeligt efter reformationen på grund af den store reduktion i antallet af gammeltestamentlige læsninger. I princippet er mønsteret opretholdt i forbindelse med kontinuiteten i perikopevalget, men i praksis kan det kun anes i en historisk undersøgelse og sammenligning. Og jeg har ikke fundet klare tegn på, at princippet eksplicit har været erkendt og brugt i den nye reformatoriske gudstjenesteordning. Så hvor

der i missaletraditionen med en vis ret kan tales om et princip for brugen af gammeltestamentlige læsninger, kan man ikke med samme ret tale om et erkendt og anvendt princip for brugen af gammeltestamentlige læsninger i den danske reformation.

De facto faldt gammeltestamentlige læsninger næsten helt væk i de danske perikopeordninger efter reformationen. Men der er ikke spor af, at det er sket som følge af en bevidst intention om at afskaffe gammeltestamentlige læsninger i højmissen. Hvor der i forvejen i missaletraditionen var gammeltestamentlige læsninger, blev de normalt bevaret i alterbogen, hvis ellers den pågældende dag blev opretholdt i kirkeåret efter reformationen.

Summary

Readings from the Old Testament and the Liturgical Year in the Danish Reformation

This article analyses four documents from Denmark before and after the Reformation in 1536 with special focus on patterns in the use of readings from the Old Testament in the Eucharist and their connexion with changes in the Liturgical Year.

Missale Lundense (1514) is used as a representative of the Danish liturgical tradition before the Reformation. It is considered as a relevant source since it was intended for use in the Danish archdiocese just before the Reformation, and it is a practical choice since it in 1946 was printed in facsimile (*Missale Lundense av år 1514*, Malmø 1946). A list is given of the first reading (or readings) in the first part of the Liturgical Year, *proprium de tempore*, with exclusion of the gospel. There are in this part of the missal 203 days with 248 readings (*lectio*), and of these are 103 from the Old Testament and 145 from the New Testament (the gospels excluded). It is demonstrated that readings from the Old Testament not are used on Sundays (with one exception), but only on weekdays, mostly in Lent and on Ember days. The normal structure is two readings: *lectio* and gospel. The *lectio* can be taken from the New or the Old Testament. There are days with three or more readings, but no clear examples of the supposed original lectionary structure with three readings: Old Testament, epistle and gospel.

The second document is a book in three parts with sermons of Hans Tausen (1494-1561), one of the leading Danish reformers. The book, *Postillen*, contains not only sermons but also the liturgical readings for the Mass in Danish translation, and this translation of the readings was probably in common liturgical use in the first years after the reformati-

on. The book was printed in 1539, but was probably written in 1536 or earlier. A list of the Liturgical Year and the epistles shows that the Liturgical Year is much reduced in comparison with the former tradition in the missals and mostly consists of the Sundays with an epistle from the New Testament. The readings are mostly identical with the readings in *Missale Lundense*, but since most of the weekdays with readings from the Old Testament are left out, the number of readings from the Old Testament is much reduced. Only seven are found, five from the old tradition and two new. On the preserved days, where a reading from the Old Testament was found in *Missale Lundense*, the same reading is mostly found on the same day in *Postillen*.

The third document is the official Danish Church Order after the Reformation, *Kirkeordinansen* (preliminary Latin version 1537, final Danish version 1539). Here is found decisions concerning the Liturgical Year, which determined the liturgical days for the next centuries in Denmark. Besides the Sundays there was Mass on Christmas, Easter, Pentecost, New Year, Epiphany, Purification of Mary, Annunciation, Ascension Day, Visitation of Mary, John the Baptist, Michael and All Saints' Day. The Liturgical Year in *Kirkeordinansen* corresponds closely to that in *Postillen* by Hans Tausen. The Church Order has in general no rules concerning the readings, but refer to the usual readings. The indirect consequence of the reduction of the Liturgical Year combined with the usual readings was, that readings from the Old Testament almost disappeared, but there is not in *Kirkeordinansen* traces of an intention to eliminate readings from the Old Testament. On the contrary: on the day of the Visitation of Mary a new reading from the Old Testament (Is. 11.1-10) is chosen in stead of the old one (Cant. 2.8-14).

The final document is the new standard liturgical book in the Danish Reformation edited by Peder Palladius (1503-1560), who was bishop of Sealand from 1537. In 1556 he edited a book, which contained all the liturgical texts necessary for services in the church, including readings for all days in the Liturgical Year. The readings were taken from the new Danish Bible translation (1550). The traditional Danish name for the book is *Alterbog*, which means a book to be used at the altar in the Church. In practise it replaced the old missals, and the *Alterbog* established a new standard, which has been followed in the Danish Church since. The Liturgical Year in Palladius' *Alterbog* 1556 follows *Kirkeordinansen* from 1537/1539 (and Hans Tausen's *Postille* from 1539). There are only minor additions. A list of the days in the Liturgical Year and the first readings shows minor differences compared with *Missale Lun-*

dense and Hans Tausen's *Postille*, but mostly the readings are the same. The number of days with readings from the Old Testament is low, only five days: Epiphany (Is. 60.1-6), Purification of Mary (Mal. 3.1-4), Annunciation (Is. 7.10-15), John the Baptist (Is. 49.1-6) and Visitation of Mary (Is. 11.1-10). The first four are (mostly) the same as in *Missale Lundense* 1514. Compared with *Postillen* by Hans Tausen two readings from the Old Testament are replaced by readings from the New Testament on the last Sundays of the Liturgical Year. In the *Alterbog* by Peder Palladius only readings from the New Testament are used on Sundays.

The conclusion of the analysis of the use of readings from the Old Testament in the Danish Reformation is, that a pattern for the use of readings from the Old Testament can be found in the old tradition represented by *Missale Lundense* 1514: they are not used on Sundays, but only on weekdays, mostly in Lent and on Ember days. The Danish Reformation followed the pattern from the older tradition and did mostly not choose new readings, but preserved the old. When the Liturgical Year in the Reformation was reduced, mostly to Sundays, the result of the old pattern was, that readings from the Old Testament almost disappeared, not because of an intention to eliminate them, but as an unintentional consequence of the old pattern for use of readings from the Old Testament.

